

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΕΝΙΑΙΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2017 – 2018

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

του Παναγιώτη Βαλλιανάτου του Λάμπρου και της Αθανασίας

A.M.: 7340011517004

Κληρονομικό Δίκαιο και Κληρονομικό Δικαίωμα:

Ζητήματα Διανεμητικής και Μη Διανεμητικής Δικαιοσύνης

Επιβλέποντες:

Αναπληρωτής Καθηγητής κ. Φίλιππος Βασιλόγιαννης

Αναπληρωτής Καθηγητής κ. Βασίλειος Βουτσάκης

Επίκουρος Καθηγητής κ. Νικόλαος Παπασπύρου

Αθήνα, Δεκέμβριος 2018

Copyright © Παναγιώτης Βαλλιανάτος, 2018

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. Allrightsreserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Παναγιώτης Βαλλιανάτος

Κληρονομικό Δίκαιο και Κληρονομικό Δικαίωμα:
Ζητήματα Διανεμητικής και Μη Διανεμητικής Δικαιοσύνης

Αθήνα, Δεκέμβριος 2018

But the law of descent was the last step to equality. I am surprised that ancient and modern jurists have not attributed to this law a greater influence on human affairs.

It is true that these laws belong to civil affairs; but they ought nevertheless to be placed at the head of all political institutions; for, whilst political laws are only the symbol of a nation's condition, they exercise an incredible influence upon its social state. They have, moreover, a sure and uniform manner of operating upon society, affecting, as it were, generations yet unborn. Through their means man acquires a kind of preternatural power over the future lot of his fellow-creatures. When the legislator has regulated the law of inheritance, he may rest from his labor. The machine once put in motion will go on for ages, and advance, as if self-guided, towards a given point.

Alexis de Tocqueville
Democracy in America

Περιεχόμενα

Πρόλογος

Περίληψη

0. Εισαγωγή

- 0.1 Οριοθέτηση του Θέματος της Παρούσας Εργασίας
- 0.2 Οριοθέτηση των συνθηκών διαλόγου

1. Το Ισχύον Πλαίσιο και η πρακτική ως αφετηρία της προβληματικής

- 1.1 Μη Διανεμητική Δικαιοσύνη
- 1.2 Το κληρονομικό δικαίωμα στον Ελληνικό Αστικό Κώδικα
 - 1.2.1 Η διαθήκη
 - 1.2.2 Η Νομή της Κληρονομίας
- 1.3 Δικαίωμα του Διαθέτη και Δικαιώματα των Κληρονόμων
- 1.4 Το δικαίωμα ιδιοκτησίας και η προστασία της οικογένειας
- 1.5 Προβληματισμοί – Συμπεράσματα

2. Φορολογία της Κληρονομίας

- 2.1 Διανεμητική Δικαιοσύνη
- 2.2 Αφετηριακή Ανισότητα και Κληρονομία
- 2.3 Προβληματισμοί

Σύνοψη | Συμπέρασμα

Βιβλιογραφία

Πρόλογος

Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο της απόκτησης του Μεταπτυχιακού Τίτλου του Ενιαίου Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και της κατεύθυνσης της Φιλοσοφίας του Δικαίου. Επιβλέπων την εργασία ήταν ο Αναπληρωτής Καθηγητής της Νομικής Σχολής κύριος Φίλιππος Βασιλόγιαννης. Το θέμα επιλέχθηκε από τον φοιτητή που συνέταξε την εργασία σε συνεννόηση με τον επιβλέποντα.

Αθήνα, Δεκέμβριος 2018

Εισαγωγή

0.1 Οριοθέτηση του θέματος της παρούσας εργασίας¹

Με μία σύντομη μελέτη των κυριότερων συγγραμμάτων που πραγματεύονται το κληρονομικό δίκαιο μπορούμε να πούμε ότι το ζήτημα της θεμελίωσης της δυνατότητας της κληρονομικότητας θεωρείται εν πολλοίς λυμένο. Η θεμελίωσή του βασίζεται κατά τους ειδικούς του κληρονομικού δικαίου στην αναγνώριση της ατομικής ιδιοκτησίας. Τόσο ο *Γεωργιάδης* όσο και η *Ψούνη* στις εισαγωγές των συγγραμμάτων τους αποφαινόμενοι περί αυτού υποστηρίζοντας ότι σε μία έννομη τάξη που αναγνωρίζει την ατομική ιδιοκτησία είναι *αυτονόητη* η αναγνώριση και του δικαιώματος του ιδιοκτήτη να καθορίζει την τύχη της περιουσίας του και μετά τον θάνατό του. Παράλληλα βέβαια, τίθενται περιορισμοί από τον νόμο στον σεβασμό της βούλησης του διαθέτη λόγω της αποστολής του κράτους να προστατεύει την οικογένεια.²

Είναι πράγματι πιστεύω αναπόφευκτη η πραγμάτευση του ζητήματος της ατομικής ιδιοκτησίας για μία πλήρη και εκτενή αναζήτηση της θεμελίωσης του κληρονομικού δικαιώματος. Αν πράγματι η ιδιοκτησία περιλαμβάνει *αυτονόητα* και την μεταβίβαση μετά τον θάνατο του ιδιοκτήτη, τότε η θεμελίωση θα εξαντλούνταν στην θεμελίωση της ιδιοκτησίας. Κάτι τέτοιο όμως, θεωρώ πως δεν είναι ορθό. Οι θεμελιώδεις ηθικοπολιτικές παραδοχές που καθιστούν ορθό τον σεβασμό της ιδιοκτησίας δεν αρκούν από μόνες τους για την θεμελίωση και της μετά θάνατον δυνατότητας μεταβίβασης των αντικειμένων αυτής.

Στην παρούσα εργασία κεντρικό ζήτημα είναι το κληρονομικό δικαίωμα. Με το κληρονομικό δικαίωμα εννοώ τόσο το δικαίωμα του διαθέτη να ορίσει την τύχη της περιουσίας που είχε εν ζωή και μετά τον θάνατό του όσο και το δικαίωμα των κληρονόμων -ανεξαρτήτως αν κληρονομούν εκ διαθήκης ή εξ αδιαθέτου- να διαδεχθούν τον αποθανόντα στην απόλαυση της περιουσίας του. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας δεν θα καταπιαστώ με το ζήτημα της θεμελίωσης του κληρονομητού των υποχρεώσεων που βαραίνουν την κληρονομία. Για τους σκοπούς της ανάπτυξης των επιχειρημάτων και των σκέψεων όσον αφορά το κληρονομητό της ιδιοκτησίας, θα θεωρήσω ως επαρκώς θεμελιωμένη την υποχρέωση ικανοποίησης των δανειστών από την περιουσία του αποθανόντος.³ Το ζήτημα της δικαιολόγησης του κληρονομικού

¹ Φίλιππου Βασιλόγιαννη, *Πρόσωπα Λόγοι και Πράγματα, Ιδιοκτησία και μη διανεμητική δικαιοσύνη*, 2015, Ευρασία σσ. 19-40.

² Γεωργιάδης Α., *Εγχειρίδιο Κληρονομικού Δικαίου*, 2014, Π.Ν. Σάκουλας, σελ. 2| Αντίστοιχα και η *Ψούνη*(Κληρονομικό Δίκαιο, 2014, Σάκουλας, σελ. 1)

³ Τίθενται σαφώς ζητήματα σε σχέση με το κληρονομητό διαφόρων μορφών βαρών, τα οποία παρ' ότι θεωρούνται κληρονομητά, νομίζω ότι δεν θα έπρεπε να είναι τέτοια, αλλά για λόγους που δεν αφορούν τις εδώ αναπτύξεις. Συνοπτικά θα δώσω το παράδειγμα του κληρονομητού διαφόρων διοικητικών προστίμων, τα οποία όμως ο λόγος που

δικαιώματος ⁴ από αρχές δικαιοσύνης και της διακρίσεως μεταξύ των αρχών διανεμητικής και μη διανεμητικής δικαιοσύνης. Αρχών δηλαδή που δικαιολογούν το ιδιωτικό και το δημόσιο (εδώ ιδίως το φορολογικό) δίκαιο.

Στις αναπτύξεις που θα ακολουθήσουν θα επιχειρήσω να καταθέσω μία εύλογη και πειστική διευθέτηση του ζητήματος του δικαιολογημένου ή μη του κληρονομικού δικαιώματος. Θα υποστηρίξω ότι η ιδιοκτησία δεν μπορεί να θεωρηθεί ως εμπεριέχουσα την δυνατότητα μεταβίβασης μετά τον θάνατο του δικαιούχου υπό αρχές μη διανεμητικής δικαιοσύνης, ενώ τα περιουσιακά δικαιώματα των συγγενών δεν είναι φύσεως κληρονομικού δικαίου, αλλά καθαρά οικογενειακού δικαίου και ιδίως όσον αφορά τον επιζώντα σύζυγο *ενοχικού*. Η δε μη αντιμετώπισή της ως αναγκαίας πτυχής της ιδιοκτησίας είναι *επιβεβλημένη* από αρχές διανεμητικής δικαιοσύνης. Κεντρικό επιχείρημα των αναπτύξεων αποτελεί η ανάγκη μη αντιμετώπισης του νεκρού διαθέτη ως προσώπου, καθώς και η μη αντιμετώπιση του πλουτισμού των κληρονόμων ως ιδιοκτησία όμοια με αυτή του διαθέτη κατά τους κανόνες της διαδοχής το οποίο θίγεται με την φορολόγηση αυτού.⁵

0.2 Οριοθέτηση των συνθηκών διαλόγου

Είναι εξαιρετικά συνήθης η μομφή υπό μορφή παρατήρησης όσον αφορά στις διαφωνίες επί ηθικών και πολιτικών ζητημάτων ότι αυτές είναι αναπόφευκτα ιδεολογικές. Μία παραδοχή υπέρ του ηθικού σχετικισμού η οποία θέτει ανυπέρβλητα εμπόδια στην διεξαγωγή οποιασδήποτε διαφωνίας υπό μορφή διαλόγου και καταλήγει να αντιμετωπίζει κάθε τέτοια διαφωνία ως εκφώνηση παράλληλων μονολόγων. Ο απόλυτος υποκειμενισμός τον οποίο απαιτεί αυτή η παραδοχή καταρρίπτεται και από την ίδια την πρακτική.

Οποιαδήποτε διαφωνία μας ως τέτοια απαιτεί για την διεξαγωγή της την διατύπωση *επιχειρημάτων*, τα οποία είναι απευθυντέα προς τον διαφωνούντα και προσπαθούν να τον πείσουν για την ορθότητά τους. Η διαφωνία επομένως βασίζεται αφενός σε μία επιτυχή χρήση των εννοιών για την ερμηνεία και αντίληψη των οποίων λαμβάνει χώρα. Απαιτείται επομένως μία *κοινότητα επιχειρηματολογικών ενδιαφερόντων*.⁶

προτείνω για την θεώρησή του ως μη κληρονομητών δεν έχει να κάνει με το αν η ιδιοκτησία επεκτείνεται και μετά θάνατον, αλλά με το ζήτημα της ατομικής ευθύνης, η οποία τα γεννά.

⁴ Η ορθότερα των *κληρονομικών δικαιωμάτων*

⁵ Η σοβαρότατη διάσταση της φορολογικής αντιμετώπισης μεταξύ του συγγενή κληρονόμου του τρίτου κληρονόμου, η οποία δικαιολογείται μέσω της επίκλησης της αποστολής του κράτους να προστατεύει την οικογένεια αντιμετωπίζεται στο οικείο σημείο ως μία εν πολλοίς αυθαίρετη διαφοροποίηση, η οποία δεν μπορεί να δικαιολογηθεί από αρχές δικαιοσύνης σε αυτή την βάση.

⁶ Βασιλόγιαννης, ό.π. σελ. 21.

1. Το Ισχύον Πλαίσιο και η πρακτική ως αφετηρία της προβληματικής

Αφετηρία του προβληματισμού σχετικά με το ζήτημα του δικαιολογημένου ή όχι του κληρονομικού δικαιώματος θα αποτελέσει στην παρούσα εργασία η ισχύουσα νομική πρακτική του ελληνικού αστικού κώδικα. Στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρήσω να αναδείξω τις κρίσιμες διατάξεις του αστικού κώδικα και τις αρχές στις οποίες βασίζονται.

1.1 Μη Διανεμητική Δικαιοσύνη

Η διάκριση των αρχών δικαιοσύνης στις αρχές της διανεμητικής και της μη διανεμητικής δικαιοσύνης αφετηριάζει από τον Αριστοτέλη.⁷ Ο απολογισμός του Αριστοτέλη για τη διορθωτική δικαιοσύνη είναι η χρονικά πρώτη περιγραφή της μορφής της σχέσης ιδιωτικού δικαίου. Στην αρχαία Ελλάδα την οποία έζησε ο Αριστοτέλης, είχε εφαρμογή η επανόρθωση της βλάβης μέσω της αναγνώρισης και της εκτέλεσης της αξίωσης ενός μέρους έναντι του άλλου. Ο Αριστοτέλης, ωστόσο, ήταν ο πρώτος που επεσήμανε τα διακριτικά χαρακτηριστικά αυτής της διαδικασίας: τη διπολικότητα, την αυστηρά προσδιορισμένη αναφορά στα δύο αυτά συγκεκριμένα μέρη και τη σχέση της με την εκδίκαση. Η ανάλυσή του για την διορθωτική δικαιοσύνη αποτυπώνει τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της σχέσης ιδιωτικού δικαίου όσο και τις ιδιαίτερες αρχές που διατρέχουν το ιδιωτικό δίκαιο και το διαχωρίζουν από τους κανόνες και τις αρχές των υπόλοιπων κλάδων του δικαίου *v.* Στην ιστορία της φιλοσοφία του δικαίου, κατά τον *Weinrib* το ιδιωτικό δίκαιο είναι η ανακάλυψη του Αριστοτέλη.⁸

ἔν δὲ τὸ ἐν τοῖς συναλλάγμασι διορθωτικόν. Τούτου δὲ μέρη δύο· τῶν γάρ συναλλαγμάτων τὰ μὲν ἐκούσιά ἐστὶ τὰ δ' ἀκούσια, ἐκούσια μὲν τὰ τοιάδε οἷον πῶσις ὠνῆ δανεισμός ἐγγύηχρησίς παρακαταθήκη μίσθωσις (ἐκούσια δὲ λέγεται, ὅτι ἡ ἀρχῆτῶν συναλλαγμάτων τούτων ἐκούσιος).⁹

Στην συνέχεια ο Αριστοτέλης αναφέρεται στις *ακούσιες* συναλλαγές αναλύοντας κατ'ουσίαν τις αδικπραξίες και την διορθωτική λειτουργία της δικαιοσύνης -την επανόρθωση της βλάβης. Ο *Weinrib* αναφέρει πως ο Αριστοτέλης παρ' ότι στην πραγμάτευσή του περί διορθωτικής δικαιοσύνης την παρουσιάζει ως την ισότητα μεταξύ των συναλλασσομένων μερών, δεν αναφέρει τι είδους ισότητα είναι αυτή και ως προς τι ακριβώς υπάρχει η ισότητα.¹⁰ Την ισότητα που απαιτεί η διορθωτική δικαιοσύνη του Αριστοτέλη, ο *Weinrib* την εντοπίζει στην φιλοσοφία δικαίου του *Καντ*.

⁷Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, V, 4.

⁸E. Weinrib, *The Idea of Private Law*, OUP, 2012, p. 56.

⁹Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλίο 5, κεφάλαιο 2, παρ. 1130b– 1131a

¹⁰Weinrib, *ό.π.*, σελ. 57.

Η ισότητα που απαιτεί η μη διανεμητική δικαιοσύνη είναι αυτή τουίσου σεβασμού στο ηθικό statusκαθενός ως έλλογων όντων.¹¹

Οι αρχές αυτές στο επίπεδο του δικαιώματος ιδιοκτησίας έχουν διατυπωθεί με εξαιρετική σαφήνεια από τον *RobertNozick*όπως θα αναπτυχθεί και στην συνέχεια. Η ισότητα της μη διανεμητικής δικαιοσύνης και του σεβασμού του statusκαθενός ως ηθικού προσώπου θα μπορούσε να αποτυπωθεί σχηματικά ως *ό,τι σου ανήκει να το έχεις και ό,τι έχεις να σου ανήκει*. Θα αναπτύξουμε στην συνέχεια την προβληματική του κληρονομικού δικαιώματος, της μεταθανάτιας μεταβίβασης και της απόκτησης λόγω κληρονομίας αντικειμένων ιδιοκτησίας του αποθανόντος.

1.2 Το κληρονομικό δικαίωμα στον Ελληνικό Αστικό Κώδικα

Ο ελληνικός αστικός κώδικας αποτυπώνει δύο βασικά συστήματα διαδοχής, την διαδοχή εκ διαθήκης και την διαδοχή εξ αδιαθέτου όταν ο νεκρός δεν είχε φροντίσει ενώ βρισκόταν εν ζωή να προχωρήσει στην σύνταξη διαθήκης. Πέραν αυτών των δύο βασικών συστημάτων στο ελληνικό κληρονομικό δίκαιο, στην περίπτωση της διαδοχής βάσει διαθήκης υπάρχουν και οι διατάξεις της καλούμενης *αναγκαστικής διαδοχής*. Οι διατάξεις αυτές της αναγκαστικής διαδοχής εφαρμόζονται αναγκαστικά στις περιπτώσεις εκείνες που ο νεκρός ο οποίος προέβη στην σύνταξη διαθήκης δεν όρισε ως κληρονόμους του σε κάποιο ποσοστό που προβλέπει ο νόμος, τα στενά συγγενικά του πρόσωπα.

Όπως έχει αποτυπωθεί από την ελληνική νομική θεωρία του αστικού δικαίου το κληρονομικό δίκαιο διατρέχεται από δύο θεμελιώδεις έννοιες: αφενός την ατομική ιδιοκτησία, την οποία το ελληνικό δικαϊκό σύστημα δέχεται ότι την απολαμβάνει και ο νεκρός διαθέτης και αφετέρου την προστασία της οικογένειας. Οι δύο αυτές παραδοχές χρήζουν περαιτέρω ανάπτυξης, ώστε να μπορέσουν να τύχουν έντιμης κριτικής, αλλά και προκειμένου να μπορέσει να αξιολογηθεί και η ισχύουσα πρακτική στη βάση της συνέπειάς της.

1.2.1 Η Διαθήκη

Η Διαθήκη αποτελεί μία μονομερή δικαιοπραξία. Αποτελεί την διατύπωση της βούλησης του διαθέτη ως προς την τύχη της περιουσίας του μετά τον θάνατό του. Αποτελεί η σύνταξη διαθήκης σύμφωνα με τις παραδεδομένες αντιλήψεις περί κληρονομικού δικαιώματος την απόρροια της προστασίας του δικαιώματος ιδιοκτησίας του διαθέτη, καθώς και της αρχής της αυτονομίας της βούλησης¹²ως εκδήλωση του δικαιώματος ανάπτυξης της προσωπικότητας. Μία έννομη τάξη

¹¹ό.π, σελ. 58.

¹²Απ. Γεωργιάδης, ό.π. σελ. 39.

συνεπώς που αναγνωρίζει την δέσμευσή της στον σεβασμό του *statustων* πολιτών της ως προσώπων δεν μπορεί παρά να αναγνωρίσει και να προστατεύει την δυνατότητά τους να διατυπώνουν διαθήκη για τον ορισμό της τύχης της περιουσίας τους μετά τον θάνατό τους.

Η διαθήκη είναι μονομερής και μη απευθυντέα δικαιοπραξία, πράγμα που σημαίνει ότι δεν απαιτείται η σύμπτωση δύο βουλήσεων κατά την σύνταξή της, αλλά παράγει τα έννομα αποτελέσματά της με μόνη την διατύπωση της βούλησης του διαθέτη. Είναι δε, όπως καλείται στην θεωρία του αστικού δικαίου, δικαιοπραξία *αιτία θανάτου*, πρέπει δηλαδή να επέλθει ο θάνατος αυτού που την συνέταξε για να παραγάγει τις συνέπειές της. Η βασική συνέπεια της διαθήκης είναι ο ορισμός κληρονόμων. Για να ολοκληρωθεί όμως η διαδικασία του ορισμού κάποιου ως κληρονόμου, θα πρέπει ο τελευταίος να μην αρνηθεί να διαδεχθεί τον κληρονομούμενο εντός ενός σύντομου χρονικού διαστήματος κατά τις διατυπώσεις του νόμου: να μην *αποποιηθεί* την κληρονομία. Αυτό επομένως το οποίο αποκτά ο υποψήφιος κληρονόμος είναι το δικαίωμα να αποδεχτεί ή να αποποιηθεί αυτό που του προσφέρει ο διαθέτης. Μόνο όταν αποδεχτεί -υπό την μορφή της μη έγκαιρης αποποίησης- τον ορισμό του ως κληρονόμο διαδέχεται τον κληρονομούμενο καθολικά. Διαφορετική αντιμετώπιση δεν θα μπορούσε να είναι σύμφωνη με τον σεβασμό του *status* του τελευταίου ως προσώπου.

Ο Καντ στην Μεταφυσική των Ηθών¹³ πραγματεύεται στο μέρος του *περί θεωρίας του δικαίου* τα ζητήματα της κληρονομιάς ως τρόπου κτήσης.

Η κληρονομία είναι η μεταβίβαση (*translatio*) των υπάρχοντων του θανόντος στον επιζώντα με τη συμφωνία της βουλήσεως και των δύο. Η κτήση του κληρονόμου και η εγκατάλειψη εκ μέρους του κληρονομούμενου, δηλαδή η αλλαγή τούτη του δικού μου και του δικού σου συμβαίνει σε μία στιγμή, δηλαδή ακριβώς όταν ο δεύτερος παύει να υπάρχει και συνεπώς δεν αποτελεί μεταβίβαση με την εμπειρική σημασία, η οποία προϋποθέτει δύο αλληλοδιάδοχες πράξεις, δηλαδή όπου ο ένας εγκαταλείπει πρώτα τη νομή του και κατόπιν υπεισέρχεται ο άλλος σ' αυτήν, αλλά αποτελεί μία *ιδανική κτήση*. –Επειδή η κληρονομία χωρίς κληροδότημα [διάταξη τελευταίας βουλήσεως] δεν μπορεί να νοηθεί στη φυσική κατάσταση, και το ερώτημα: αν και με ποιον τρόπο είναι δυνατή η μεταβίβαση του δικού μου και του δικού σου την ίδια στιγμή που το υποκείμενο παύει να υπάρχει, εξαρτάται από το ερώτημα: αν πρόκειται για *μιάσύνμβαση κληρονομιάς* ή για *μία μονομερή εγκατάσταση κληρονόμου*, για τούτο το ερώτημα: πώς είναι δυνατός ο τρόπος κτήσεως λόγω κληρονομιάς πρέπει να εξετασθεί ανεξάρτητα από τις ποικίλες μορφές της συντελέσεως της κτήσεως αυτής (οι οποίες συμβαίνουν μόνο σε μία κοινότητα).¹⁴

Είναι επομένως δυνατό υποστηρίζει ο Καντ να αποκτήσει κανείς με διαθήκη. Δεν αρκεί όμως η μονομερής βούληση, γιατί με αυτή τίποτε δεν μπορεί να μεταβιβαστεί από τον έναν στον

¹³ImmanuelKant, Η Μεταφυσική των Ηθών, Μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκη, Σμίλη, 2013. (Η παραπομπές θα γίνονται στους πλαγί αριθμούς της Πρωσικής Ακαδημίας)

¹⁴Kant, *ibid.* § 34, VI294.

άλλο, αλλά απαιτείται πέραν της υπόσχεσης και η αποδοχή του άλλο μέρους (acceptatio). Το ιδιαίτερο στοιχείο αυτού του τρόπου κτήσης είναι ότι δεν υπάρχει σύγχρονη βούληση (voluntas simultanea), η οποία είναι απαραίτητο στις περιπτώσεις της εν ζωή μεταβίβασης να συντρέχει για να ολοκληρωθεί αυτή. Στην απόκτηση λόγω διαθήκης όμως δεν μπορώ να αποδεχθώ ρητώςόσο αυτός βρίσκεται εν ζωή όσα διατίθεται να μου κληροδοτήσει ο φίλος μου. Εκείνος υποσχέθηκε μόνο για την περίπτωση του θανάτου του. Διαφορετικά, θα καθίστατο η κυριότητα για μία στιγμή κοινή, αναφέρει ο Καντ, πράγμα που δεν είναι πράγματι η βούληση του διαθέτη.

1.2.1 Η νομή της κληρονομίας

Αυτό όμως που αποκτώ ως κληρονόμος είναι ένα *ιδιάζον δικαίωμα επί της κληρονομίας ως εμπράγματο δικαίωμα*, δηλαδή αποκλειστικώς το δικαίωμα να την αποδεχθώ (ius in rei acente). Και για αυτό, συνεχίζει ο Καντ κατά το σχετικό διάστημα (στην δική μας περίπτωση κατά τους τέσσερις μήνες που έχει ο κληρονόμος περιθώριο να αποποιηθεί την κληρονομία) η κληρονομία είναι *σχολάζουσα* (res vacua) και όχι *αδέσποτη* (res nullius). Κατά το διάστημα όμως αυτό κανείς δεν διατηρεί την νομή της κληρονομίας. Αυτό είναι άλλωστε και ένα εκ των θεμελιωδών προβληματισμών όσον αφορά στο κληρονομικό δικαίωμα από άποψη μη διανεμητικής δικαιοσύνης: η μετέωρη αυτή κατάσταση στην οποία βρίσκεται **η νομή** της κληρονομίας κατά το διάστημα μεταξύ του θανάτου και άρα της πραγματικής απόκτησης του δικαιώματος από τον κληρονόμο να αποδεχτεί ή να αρνηθεί – να αποποιηθεί- την κληρονομία. Ο προβληματισμός δεν αλλάζει, νομίζω, από το εμπειρικό ζήτημα του πόσος χρόνος πέρασε μέχρι την τελική αποδοχή. Ακόμα και για το μικρό αυτό χρονικό διάστημα μεταξύ του θανάτου και της μεταβίβασης της ιδιοκτησίας στον κληρονόμο η νομή *ενόσω αυτή αιωρείται μεταξύ αποδοχής και αποποίησης στην πραγματικότητα δεν ανήκει σε κανέναν*.¹⁵

Στον ελληνικό Αστικό Κώδικα απαντάται η διάταξη του άρθρου 983, το οποίο ορίζει ότι *η νομή μεταβιβάζεται στους κληρονόμους του νομέα*. Η διάταξη αυτή κατασκευάζει μία αυτόματη μεταβίβαση της νομής από τον αποθανόντα στον κληρονόμο χωρίς να έχει μεσολαβήσει καμίας μορφής μεταβίβαση της νομής. Η φυσική εξουσίαση των πραγμάτων που αποτελούν την κληρονομία δεν ανήκει πλέον στον αρχικό νομέα, καθώς αυτός παύει να αποτελεί πρόσωπο με τον θάνατό του. Ο δε κληρονόμος αποκτά με τον θάνατο του κληρονομούμενου το δικαίωμα να αποδεχτεί ή να αποποιηθεί την κληρονομία χωρίς επομένως να είναι δυνατή η απόκτηση της νομής αυτής με μεταβίβαση. Ο νόμος εδώ δημιουργεί μία κατάσταση πλασματικά. Καθιστά αυτόματη την

¹⁵Ibid, infine

μεταβίβαση της νομής από τον αποθανόντα στον κληρονόμο του δημιουργώντας έτσι ένα πλάσμα δικαίου.¹⁶ Όπου το πλάσμα δικαίου είναι η εξομοίωση δύο ανόμοιων καταστάσεων στην οποία προβαίνει ο νομοθέτης για την εξυπηρέτηση κάποιου σκοπού.¹⁷ Εν προκειμένω του σκοπού του να καταστεί δυνατή η μεταβίβαση λόγω κληρονομίας.

Ο Κάντ στο τέλος της πραγματεύσεώς του για την κληρονομία ως τρόπο κτήσης αναφέρει ότι οι διαθήκες είναι έγκυρες ακόμα και κατά το φυσικό δίκαιο. Παρ' όλα αυτά επεξηγεί στην συνέχεια ότι ισχυριζόμενος αυτό, εννοεί ότι είναι

ικανές και άξιες να εισαχθούν και να επικυρωθούν στην *πολιτική κατάσταση* [η έμφαση δική μου] (εάν επέλθει κάποτε). Διότι μόνον τούτη (η καθολική βούληση σε αυτήν) διαφυλάσσει τη νομή της κληρονομίας, ενόσω αυτή αιωρείται μεταξύ αποδοχής και αποποιήσεως και στην πραγματικότητα δεν ανήκει σε κανέναν.

Είναι επομένως, μάλλον, αδύνατον να νοηθεί η κληρονομική μεταβίβαση σε περίπτωση που αυτό δεν αποτελέσει την βούληση των πολιτών, οι οποίοι θα φροντίσουν στο καθεστώς της πολιτικής κατάστασης να προβλέψουν τέτοια νομοθεσία, που να την καθιστά εφικτή. Είναι δηλαδή θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε η δυνατότητα μεταβίβασης και απόκτησης με κληρονομία μία απόφαση του νομοθέτη.

1.3 Δικαιώματα των Κληρονόμων

Η κληρονομία αφορά όπως αναφέραμε και παραπάνω δύο μέρη, τον κληρονομούμενο και τους κληρονόμους. Τα δε δικαιώματά τους είναι διαφορετικής φύσης και χρήζουν ξεχωριστής ανάλυσης, ενώ οι λόγοι που θεμελιώνουν το ένα δεν είναι απαραίτητο ότι μπορούν να αξιοποιηθούν και για να θεμελιώσουν τα άλλα. Το δικαίωμα του κληρονόμου είναι ο ορισμός της τύχης της περιουσίας του μετά τον θάνατό του. Ακόμα και στην περίπτωση που δεν προχωρήσει στην σύνταξη διαθήκης ενώ βρίσκεται εν ζωή, οι διατάξεις του αστικού κώδικα σχετικά με την εξ αδιαθέτου διαδοχή έχουν θεσπιστεί επί τη βάση αφενός της *εικαζόμενης βούλησης* του και της εξυπηρέτησης του σκοπού της *προστασίας της οικογένειας*, την οποία η θεωρία του κληρονομικού δικαίου έχει αναγάγει σε θεμελιώδη αρχή του κληρονομικού δικαίου.¹⁸ Το δικαίωμα επομένως του κληρονομούμενου είναι η ελευθερία του να διαθέτει κατά την βούλησή του την ιδιοκτησία του. Η θεμελιώδης διαφορά βέβαια αυτού του δικαιώματος ενός προσώπου από το δικαίωμα της ιδιοκτησίας αυτό καθ' εαυτό είναι ακριβώς η διακοπή της ιδιότητας του προσώπου με τον θάνατό του.

¹⁶Γεωργιάδης, 2014, ό.π. σελ. 18 – 19 και υποσημ. 13.

¹⁷Απ. Γεωργιάδης, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*, 2012, Π.Ν. Σάκκουλας, σελ. 55.

¹⁸Απ. Γεωργιάδης, 2014, ό.π. σσ.181-182.

Όσον αφορά στην πραγμάτευση των δικαιωμάτων των κληρονόμων θα προχωρήσω σε μία ανάπτυξη αρχικά του αυτοτελούς δικαιώματος του κληρονόμου να επιλέξει αν θα αποδεχθεί ή θα αποποιηθεί την κληρονομία, και του δικαιώματος απόκτησης λόγω κληρονομίας τίτλου κτήσης της μεταβιβαζόμενης σε αυτόν περιουσίας. Το δικαίωμα αυτό του κληρονόμου μπορεί να έχει την βάση του στην εκπεφρασμένη βούληση του αποθανόντος, ο οποίος κατέστησε αυτόν κληρονόμο με διαθήκη. Μπορεί να έχει την βάση του στον νόμο, καθώς ελλείψει διαθήκης επέρχεται η εξ αδιαθέτου διαδοχή, η οποία ρυθμίζεται από τον αστικό κώδικα και βασίζεται στην συγγένεια. Και τέλος, το ελληνικό αστικό δίκαιο αναγνωρίζει και τα δικαιώματα κάποιων κληρονόμων σε αναγκαστική διαδοχή, σε περίπτωση που ο διαθέτης δεν φρόντισε να τους εγκαταστήσει κληρονόμους του σε ένα καθορισμένο από τον νόμο ποσοστό της κληρονομίας. Πέραν αυτού του δικαιώματος θα προσπαθήσω να θεμελιώσω, ελπίζω, ορθότερα τα δικαιώματα στην κληρονομία των προσώπων που δικαιούνται νόμιμη μοίρα σύμφωνα με τον αστικό κώδικα, δηλαδή των τέκνων και του επιζώντος συζύγου, τα οποία όμως πιστεύω ότι είναι δικαιώματα οικογενειακού δικαίου αλλά ενοχικής φύσεως. Η θεμελίωση τους στον σκοπό του κράτους να προστατεύει την οικογένεια είναι νομίζω περιορισμένης κανονιστικής πυκνότητας, ενώ επιπλέον ο σκοπός του κράτους δεν ανάγεται το δίχως άλλο σε αρχή του δικαίου, ικανή μάλιστα να περιορίσει δικαιώματα, εδώ το δικαίωμα του διαθέτη – αν το δεχτούμε πράγματι ισχυρό- να μεταβιβάσει μετά θάνατον την περιουσία του σύμφωνα με την δική του βούληση.

1.3.1 Η εξ αδιαθέτου διαδοχή και η δικαιολογητική της βάση

Στο πλαίσιο που θέτει η αναγνώριση ως μέρους του δικαιώματος ιδιοκτησίας ενός προσώπου και του δικαιώματός του να καθορίσει την τύχη της περιουσίας του μετά τον θάνατό του τίθεται ο προβληματισμός του τι θα συμβεί στην περιουσία που ο νεκρός πλέον ιδιοκτήτης της δεν προχώρησε στην σύνταξη διαθήκης ενώ ήταν εν ζωή. Προβληματισμό εγείρει το αν η ρύθμιση της διαδοχής από τον νόμο σε περίπτωση μη ύπαρξης διαθήκης θεσπίζεται από σεβασμό προς το δικαίωμα ιδιοκτησίας του νεκρού ή προς όφελος του δικαιώματος των συγγενών του, ιδιαίτερα αυτών που κατά τεκμήριο θα φρόντιζε να συμπεριλάβει στη διαθήκη που θα συνέτασσε. Τέλος, δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί και η επιλογή του νομοθέτη να θεωρήσει ευκταίο το να μην υπάρχει πρόσωπο που πεθαίνει ακληρονόμητο κυρίως για λόγους συνέχισης της οικονομικής ζωής και προστασίας ιδίως της πίστωσης, μέσω της γνώσης ότι η περιουσία και τα χρέη που δημιουργούνται δεν θα έχουν χρονικό ορίζοντα την ζωή ενός ανθρώπου -γεγονός που πράγματι θα οδηγούσε σε μία

ολική αναδιάταξη του τρόπου που αντιλαμβανόμαστε την πίστωση σήμερα.¹⁹ Βέβαια το τελευταίο αυτό μάλλον ως ενδείκτης της περιορισμένης δικαιωματικής φύσης των κληρονομικού δικαίου ρυθμίσεων λειτουργεί, παρά ενισχυτικά αυτών. Στην δε ρύθμιση της εξ αδιαθέτου διαδοχής προβλέπεται το Δημόσιο ως ο απώτατος κληρονόμος, προκειμένου ακριβώς να μην αφεθούν τα περιουσιακά δικαιώματα των δανειστών της κληρονομιάς έωλα, και να μην οδηγηθεί λόγω αυτής της πιθανότητας η πιστωτική οικονομία σε εξαιρετικά συντηρητική πολιτική, ζημιώνοντας έτσι την ευρύτερη οικονομική ζωή.²⁰

1.3.1.1 Η εικαζόμενη βούληση του κληρονομούμενου και η εξ αδιαθέτου διαδοχή

Δεδομένου ότι η αρχική πηγή του κληρονομικού δικαιώματος είναι η ιδιοκτησία του αποθανόντος κληρονομούμενου, θα ανέμενε κανείς αυτή να είναι και η βασική σκέψη που θα διατρέχει το δίκαιο της εκ του νόμου διαδοχής. Η βασική επομένως μέριμνα του νομοθέτη, δεδομένης της θεμελιακής παραδοχής του ότι κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα να μεταβιβάσει αιτία θανάτου την περιουσία του, θα έπρεπε να είναι ο σεβασμός της βούλησής του κληρονομούμενου και σε περίπτωση μη διατύπωσης της, ο σεβασμός της *εικαζόμενης* βούλησής του.

Το σύστημα της εξ αδιαθέτου διαδοχής σε έναν πράγματι ικανοποιητικό βαθμό προσπαθεί να σεβαστεί την εικαζόμενη βούληση του νεκρού. Υιοθετεί, τουλάχιστον το ελληνικό δίκαιο, ένα σύστημα τάξεων, όπου η επόμενη τάξη κληρονόμων καλείται να αποδεχθεί ή να αποποιηθεί μόνο σε περίπτωση ανυπαρξίας ή αποποίησης όλων των προηγούμενων. Θα μπορούσαμε εύλογα να ισχυριστούμε ότι με εξαίρεση την πρώτη τάξη κληρονόμων εξ αδιαθέτου (τα τέκνα και τον επιζώντα σύζυγο), οι υπόλοιπες τάξεις μέχρι τον ορισμό του Δημοσίου ως κληρονόμου είναι από μικρότερης ως και σχεδόν πλήρους αμφιβολίας πρόσωπα στα οποία θα κατέλειπε την περιουσία του ο θανών αν είχε συντάξει διαθήκη. Ενώ από την άλλη, πρόσωπα τα οποία μπορεί να ήταν πολύ κοντινά του αποθανόντος και με τα οποία είχε στενούς δεσμούς αγάπης και φιλίας,²¹ αλλά με τα οποία δεν συνδέεται με συγγενικό δεσμό ή με γάμο δεν καλούνται ούτε μαζί με τα δεύτερα ξαδέρφια του. Η ρύθμιση αυτή του αστικού κώδικα είναι αμφίβολο και το αν διαπνέεται όντως από την προστασία της οικογένειας, η αν με εξαίρεση τις πρώτες τάξεις ο μόνος δικαιολογητικός της

¹⁹Γεωργιάδης, 2014, σς. 181.

²⁰*Ibid*, 189.

²¹Ο Nozick στο *στεροέργουτο The examined life (1990)* αναφέρει ακριβώς την *αγάπη* του κληρονομούμενου προς τον κληρονόμο, ως δικαιολογητική βάση της μεταβίβασης μέσω κληρονομιάς. Η δε κριτική του ότι η ανισότητα των πόρων που έχει επέλθει από διαδοχικές κληρονομικές διαδοχές δεν είναι δικαιολογημένη μετά την δεύτερη κληρονομία, βασίζεται ακριβώς στο ότι *κατά πάσα πιθανότητα* ελλείπει πλέον το στοιχείο της αγάπης μεταξύ κληρονόμου και κληρονομούμενου.

λόγος είναι η ασφάλεια των συναλλαγών και η ασφάλεια του ευαπόδεικτου του δεσμού εξ αίματος συγγένειας, για λόγους εξοικονόμησης πόρων και χρόνου από την αναζήτηση της πράγματι βούλησης του νεκρού. Η αρχή επομένως που διαπνέει το σύστημα της εκ του νόμου διαδοχής, δεν είναι -τουλάχιστον όχι η κυρίαρχη- αυτή της ιδιοκτησίας του αποθανόντος, αφού η βούληση του - έστω η εικαζόμενη- διαδραματίζει περιορισμένο ρόλο στην εν λόγω ρύθμιση.

1.3.1.2 Η συγγένεια, η προστασία της οικογένειας και η εξ αδιαθέτου διαδοχή

Η ρύθμιση της εξ αδιαθέτου διαδοχής θα μπορούσε μάλλον να δικαιολογηθεί από την *προστασία της οικογένειας*, η οποία αποτελεί διακηρυγμένη αρχή του κληρονομικού δικαίου, για το περιεχόμενο μάλιστα της οποίας γίνεται παραπομπή παγίως στο άρθρο 21 του ελληνικού Συντάγματος, το οποίο ορίζει ότι η οικογένεια τελεί υπό την προστασία του κράτους.²² Ως οικογένεια δεν μπορεί να νοηθεί *κάθε συγγενής*, όσο απομακρυσμένος και αν είναι και μάλιστα ενώ μέχρι πρόσφατα ο Έλληνας νομοθέτης αρνείτο να αναγνωρίσει όλως αδικαιολογήτως την ιδιότητα της οικογένειας στα ζευγάρια ατόμων του ίδιου φύλου. Η οικογένεια του άρθρου 21 είναι μάλλον η καλούμενη πυρηνική οικογένεια. Ακόμα και αν δεν είναι απολύτως εύκολος ο προσδιορισμός της οικογένειας είναι σίγουρα εύκολο να διακρίνουμε ότι ο δεύτερος εξάδερφος *δεν* είναι οικογένεια μας. Ας αφήσουμε λίγο χώρο για μία κοινωνιολογική προσθήκη, για την οπτικοποίηση του προβλήματος της ασυνέπειας των ρυθμίσεων της εξ αδιαθέτου διαδοχής *ακόμα* και με την αποδοχή της προστασίας της οικογένειας ως αρχής του κληρονομικού δικαίου. Το μη υιοθετημένο και από τον αποθανόντα σύζυγο τέκνο προηγούμενου γάμου, *δεν* καλείται να κληρονομήσει. Ο επιζών σύντροφος ο οποίος δεν είχε συνάψει σύμφωνο συμβίωσης με τον αποθανόντα σύντροφό του *δεν* καλείται να κληρονομήσει.

Τα δεδομένα αυτά, καθιστούν νομίζω σαφές, ότι *ούτε* η προστασία της οικογένειας είναι πράγματι η αρχή εκείνη η οποία μπορεί να δικαιολογήσει το παρόν σύστημα εκ του νόμου διαδοχής. Η εξασφάλιση της ασφαλούς και αποτελεσματικής λύσης, ως προς την επίτευξη του σκοπού της αποφυγής με κάθε τρόπο του ακληρονόμητου της περιουσίας του αποθανόντος, προκειμένου να μπορέσει να λειτουργήσει η οικονομική ζωή κατά το δυνατόν αδιατάρακτα είναι ο κύριος λόγος αυτής της επιλογής του νομοθέτη. Και είναι μάλλον και ο κύριος λόγος διαμόρφωσης του κληρονομικού δικαίου. Η δυνατότητα μετά θάνατον μεταβίβασης της περιουσίας κάποιου είναι

²²Η κριτική για το αν πράγματι αποτελεί αρχή δικαίου, συγκρίσιμη με το δικαίωμα ιδιοκτησίας θα γίνει κατωτέρω. Προς το παρόν θα την θεωρήσουμε δεδομένη, για την αξία της προσέγγισης της ισχύουσας ρύθμισης και την θέασή της από άποψη συνέπειας.

επιλογή η οποία καθορίζεται κυρίως από λόγους *αποτελεσματικότητας* και όχι από λόγους που έχουν να κάνουν με σεβασμό δικαιωμάτων είτε του αποθανόντος είτε της οικογένειάς του.

1.3.2 Η αναγκαστική διαδοχή

Η εξ αδιαθέτου διαδοχή και οι αντίστοιχες ρυθμίσεις του νόμου βρίσκουν εφαρμογή σε περίπτωση που ο αποθανών δεν εξέφρασε σαφώς την βούλησή του για την τύχη της περιουσίας του μετά τον θάνατό του. Η δικαιολόγησή της μπορεί -έστω και προβληματικά όπως αναδείξαμε προηγουμένως- να θεωρηθεί ότι είναι και πάλι η βούληση του κληρονομούμενου, η οποία αν είχε εκφραστεί με διάταξη τελευταίας βούλησης δεν θα απείχε εν πάση περιπτώσει σημαντικά από την ρύθμιση του νόμου. Εδώ η μη καταγραφή της βούλησης του αποθανόντος αφήνει ένα περιθώριο έστω και προβληματικό ότι η θεμελιώδης αρχή που βρίσκεται από πίσω είναι η ιδιοκτησία του κληρονομούμενου και ο σεβασμός της βούλησής του, εν αντιθέσει με την περίπτωση της αναγκαστικής διαδοχής.

Στην περίπτωση της αναγκαστικής διαδοχής ο κληρονομούμενος *εκφράστηκε σαφώς διατυπώνοντας διάταξη τελευταίας βούλησης*. Στην αναγκαστική διαδοχή η ύπαρξη διαθήκης είναι αναγκαία για να τύχουν εφαρμογή οι διατάξεις της νόμιμης μοίρας. Η βούληση όμως του νεκρού είναι *αντίθετη από την ρύθμιση του νόμου*. Ο διαθέτης συνέταξε μεν διαθήκη, πλην όμως δεν περιέλαβε στους κληρονόμους του τα στενά μέλη της οικογένειάς του, ήτοι τον σύζυγο και τα τέκνα του, ή δεν τα περιέλαβε σε ικανοποιητικό -για τις ανάγκες του νόμου- ποσοστό.

Οι συγκεκριμένες ρυθμίσεις μετατοπίζουν σαφώς το κέντρο βάρους του κληρονομικού δικαιώματος από τον κληρονομούμενο στους κληρονόμους, ή έστω στους αναγκαστικούς διαδόχους. Αυτός ακριβώς ο σαφής περιορισμός του δικαιώματος του διαθέτη δικαιολογείται μέσω της επίκλησης της προστασίας της οικογένειας ως σκοπού της ελληνικής πολιτείας. Το ερώτημα που ανακύπτει είναι το πώς είναι δυνατόν αν πράγματι είναι δικαίωμα του διαθέτη να ορίζει την τύχη της περιουσίας του μετά τον θάνατό του να του τίθενται με αυτό τον τρόπο περιορισμοί λόγω ενός σκοπού του κράτους, αν δεν υπάρχει κάποιο δικαίωμα των τέκνων και του συζύγου το οποίο να προσβάλλει με την αγνόησή τους ο διαθέτης. Είναι μάλλον προβληματική η προσέγγιση της προσβολής αυτής της βούλησης του αληθινού δικαιούχου – του διαθέτη –.

Αρτιότερη θα ήταν μία θεμελίωση του δικαιώματος των τέκνων και του συζύγου στην κληρονομία η οποία θα βασίζετο σε δικό τους αυτοτελές δικαίωμα, το οποίο να μπορεί να βασιστεί σε αρχές μη διανεμητικής δικαιοσύνης, ιδιαίτερα ενός περιουσιακού τους δικαιώματος, το οποίο δεν εξαντλεί την πηγή του στον σκοπό της πολιτείας να προστατεύει την οικογένεια. Τέτοια δικαιώματα θα μπορούσαν να θεωρηθούν αφενός μιας μορφής αξίωσης διατροφής από πλευράς των τέκνων,

ενώ όσον αφορά τον σύζυγο η πρακτική και η θεωρία έχουν ήδη δώσει λύση με την αναγνώριση του *ενοχικής φύσης* δικαιώματος της αξίωσης συμμετοχής στα αποκτήματα. Διαφορετικά η όλη θεώρηση του δικαιώματος του διατιθέναι εμφανίζεται προβληματική, αφού δεν θα μπορούσε να διανοηθεί κανείς να θέσει τέτοιους περιορισμούς στην ιδιοκτησία ενός εν ζώη προσώπου.

1.3.3 Η αξίωση συμμετοχής στα αποκτήματα του επιζώντος συζύγου

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αντιμετώπιση του επιζώντος συζύγου ως δανειστή της κληρονομίας, λόγω της αξίωσής του για συμμετοχή στα αποκτήματα. Η εν λόγω αξίωση προβλέπεται ως οικογενειακού δικαίου αξίωση και ανακύπτει με την λύση του γάμου. Αφορά στα περιουσιακά στοιχεία που αποκτήθηκαν από τον κάθε σύζυγο κατά το χρονικό διάστημα του γάμου και δεν αφορά σε περιουσιακά στοιχεία που προϋπήρχαν αυτού. Η βασική σκέψη στην οποία βασίζεται η αξίωση αυτή είναι ότι στο πλαίσιο του γάμου -για χάρη της συζήτησης θα θεωρήσω ότι στην έννοια του γάμου περιλαμβάνεται και το σύμφωνο συμβίωσης- υπάρχει αμοιβαία υποστήριξη μεταξύ των συζύγων, η οποία έχει και περιουσιακό χαρακτήρα. Η αλληλοϋποστήριξη, ακόμα και αν δεν έχει σαφή χρηματική αποτύπωση θεμελιώνει περιουσιακό δικαίωμα επιστροφής της επαύξησης της περιουσίας η οποία δεν θα είχε επέλθει αν δεν υπήρχε ο γάμος και η στην βάση αυτού υποστήριξη είτε υλική, είτε ηθική.²³ Ο νόμος θεσπίζει μαχητό τεκμήριο ότι η συμβολή αυτή αντιστοιχεί στο ένα τρίτο (1/3) της επαύξησης της περιουσίας κατά την διάρκεια του γάμου.

Ο γάμος λύνεται με τον θάνατο ενός εκ των δύο συζύγων. Επομένως βρίσκει εφαρμογή και η αξίωση συμμετοχής στα αποκτήματα κατά τον θάνατο του ενός συζύγου. Ο επιζών σύζυγος επομένως καλείται στην κληρονομία -πέρα από την πιθανή κλήση του ως κληρονόμος- ως δανειστής της κληρονομίας με την αξίωση συμμετοχής στα αποκτήματα, η οποία αντιμετωπίζεται ως χρέος της κληρονομίας, το οποία βαρύνει όλους τους κληρονόμους ανάλογα με την κληρονομική τους μερίδα. Στην περίπτωση που κληθεί και ως κληρονόμος ο επιζών σύζυγος κατά τον λόγο της κληρονομικής του μερίδας αποσβήνεται λόγω σύγχυσης στο πρόσωπο του των ιδιοτήτων δανειστή και οφειλέτη.²⁴ Η αντιμετώπιση αυτή της αξίωσης της συμμετοχής στα αποκτήματα είναι νομίζω υποδειγματική, όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο μπορούμε να θεμελιώσουμε το δικαίωμα της νόμιμης μοίρας τόσο του επιζώντος συζύγου, όσο και των τέκνων του αποθανόντος, ως ζήτημα μη διανεμητικής δικαιοσύνης και επανόρθωσης ζημίας που υφίστανται σε περιουσιακά τους δικαιώματα από την αγνόσή τους από την πλευρά του διαθέτη. Αν δε αναγνωρίσουμε ότι πράγματι

²³Γεωργιάδης, 2014, σελ. 214 – 215.

²⁴Μ. Σταθόπουλος/ Δ. Παπαδοπούλου, άρθρο 1400, αρ. 47, σε Γεωργιάδη/Σταθόπουλου, *ΑΚ κατ' άρθρον ερμηνεία*, Π.Ν. Σάκκουλας.

υπάρχει δικαίωμα του διατιθέναι και το οποίο αποτελεί πτυχή αναγκαία του δικαιώματος στην ιδιοκτησία θα πρέπει να δεχτούμε ότι μόνο για λόγος μη διανεμητικής δικαιοσύνης και άρσης προσβολής των δικαιωμάτων τους ιδιοκτησίας μπορούν να προσβάλλουν την βούληση του διαθέτη οι σύμφωνα με το ισχύον αστικό δίκαιο νόμιμοι μεριδιούχοι, και όχι με την επίκληση του σκοπού της πολιτείας για προστασία της οικογένειας. Όσον αφορά στα τέκνα η αξίωση που μάλλον φαίνεται να μπορεί να επιτελέσει αυτό τον ρόλο και να δικαιολογείται από λόγους μη διανεμητικής δικαιοσύνης είναι μία αξίωση διατροφής.

14 Το δικαίωμα ιδιοκτησίας και η προστασία της οικογένειας

1.4.1 Η Βούληση του διαθέτη και η παραβίασή της από τον νόμο

Η θεμελιώδης παραδοχή στο κληρονομικό δίκαιο και τις επιμέρους ρυθμίσεις του, όπως έχουμε ως τώρα δείξει είναι ότι το πρόσωπο έχει δικαίωμα να καθορίζει κατά το δοκούν την τύχη της περιουσίας του μετά τον θάνατό του. Ήδη έχουμε όμως γνωρίσει περιπτώσεις, όπου το κράτος μέσω της νομοθεσίας του για την καθολική διαδοχή είτε υποκαθιστά τη βούληση του διαθέτη, σε περίπτωση που δεν έχει φροντίσει ο τελευταίος να αφήσει διαθήκη, είτε ακόμα και αν έχει διατυπώσει ευθέως και σαφώς την βούλησή του ως προς το ζήτημα αυτό, την παραβιάζει στο μέτρο που θεωρεί σκόπιμο για την εξυπηρέτηση των σκοπών του, εν προκειμένω του σκοπού της υποστήριξης της οικογένειας ως θεμέλιου λίθου της κοινωνίας. Έτσι βλέπουμε από αρκετά νωρίς την σχετικοποίηση του δικαιώματος αυτού της ιδιοκτησίας μετά θάνατον του διαθέτη σε τέτοιο μάλιστα βαθμό που θα μας ήταν πολύ δύσκολο να αποδεχτούμε σε περίπτωση που ο μεταβιβάζων ήταν υπαρκτό πρόσωπο -ζωντανός-. Κανείς δεν θα διανοούταν να του επιβάλει το κράτος με ποιον θα συμβληθεί και υπό ποιους όρους όσον αφορά την μεταβίβαση της περιουσίας του. Ήδη αυτή η εκ του νόμου σχετικοποίηση, μας δίνει μία προϊδέαση για το ότι μάλλον το δικαίωμα του διατιθέναι δεν είναι θεμελιωμένο σε τόσο στέρεες βάσεις όσο είναι το δικαίωμα στην ιδιοκτησία του οποίου υποτίθεται ότι αποτελεί έκφανση. Για να μπορέσουμε να αναστοχαστούμε επί των θεμελίων του δικαιώματος του διατιθέναι θα προχωρήσουμε δε μία αναζήτηση των αρχών μη διανεμητικής δικαιοσύνης που θεμελιώνουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο και μάλιστα με απόλυτο χαρακτήρα το δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Λίγοι θα μπορούσαν να διαφωνήσουν ότι την ισχυρότερη θέση για το απόλυτο της ιδιοκτησίας και την πλέον άρτια θεμελιωμένη μπορούμε να εντοπίσουμε στην *ελευθεριακή σχολή σκέψης* (libertarian) και ιδιαίτερα στο εμβληματικό έργο *Anarchy, State and Utopia* του φιλοσόφου Robert Nozick.

1.4.2 Η ιδιοκτησία

Στο έργο του *Anarchy, State & Utopia* ο *Nozick* εντοπίζει τρία πεδία τα οποία, όσον αφορά στην ιδιοκτησία, θα πρέπει να χαρακτηρίζονται από δικαιοσύνη (justice), ώστε να αποτελούν αυτά άξια προστασίας δικαιώματα: την δικαιοσύνη κατά την απόκτηση (justice in acquisition), την δικαιοσύνη στην διατήρηση της ιδιοκτησίας (justice in holdings) και δικαιοσύνη κατά τη μεταβίβαση της ιδιοκτησίας (justice in transfer).²⁵ Θα αναπτύξω στην συνέχεια το καθένα από αυτά.

1.4.2.1 Δικαιοσύνη κατά την αρχική απόκτηση (justice in acquisition)

Για τον *Nozick*, προκειμένου να μπορέσουμε να θεμελιώσουμε μία δίκαιη κτήση θα πρέπει να αξιολογήσουμε το ηθικά θεμελιωμένο της πρωταρχικής κτήσης σε ένα αντικείμενο. Αυτή η αρχική εγκαθίδρυση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας δημιουργεί την ηθική βάση για την μεταγενέστερη ανάλυση της δικαιοσύνης στην διατήρηση της ιδιοκτησίας και της δικαιοσύνης στη μεταβίβαση της, οπότε η δικαιοσύνη στην απόκτηση είναι σαφώς θεμελιώδες μέρος του επιχειρήματος του *Nozick*. Αναγνωρίζει ρητά ότι η δικαιοσύνη της διατήρησης της περιουσίας εξαρτάται από την απόκτηση αυτής της περιουσίας όταν λέει ότι «η δικαιοσύνη κατά την διατήρηση της ιδιοκτησίας είναι εμπειρική, εξαρτάται από το τι ακριβώς συνέβη».²⁶ Επιπλέον, ο *Nozick* αναγνωρίζει ότι, προκειμένου να αποδείξει την ιδιοκτησία του σε ένα συγκεκριμένο αντικείμενο, πρέπει να είναι σε θέση να αποδείξει τη δικαιοσύνη της απόκτησης του εν λόγω ακινήτου. Όπως γράφει, «ο,τιδήποτε προκύπτει από μία δίκαιη κατάσταση ακολουθώντας δίκαια βήματα είναι και το ίδιο δίκαιο».²⁷ Ακριβώς, λόγω του ότι η δικαιοσύνη κατά την αρχική κτήση είναι θεμελιώδους σημασίας για το συνολικό επιχείρημα του *Nozick* σχετικά με τις αρχές της μη διανεμητικής δικαιοσύνης που διατρέχουν τα ζητήματα περί ιδιοκτησίας, θα περίμενε κανείς ότι ο θα διατυπώσει ένα προσεκτικό επιχείρημα για την άποψή του για την δικαιοσύνη κατά αρχική απόκτηση. Στην πραγματικότητα όμως ο *Nozick* δεν παραθέτει στο έργο του κάποια σαφή θεωρία για την δίκαιη αρχική απόκτηση. Αναφέρει συγκεκριμένα ότι προκειμένου να μπορέσει τις κατευθυντήριες αυτές αρχές όσον αφορά στην ιδιοκτησία να τις αναγάγει στο επίπεδο θεωρίας θα πρέπει να εξειδικεύσει τις τρεις σχετικές αρχές δικαιοσύνης: την αρχή της αρχικής απόκτησης, την αρχή της μεταβίβασης και την αρχή της διορθώσεως των παραβιάσεων των δύο αυτών αρχών. Δεν θα το επιχειρήσω όμως

²⁵ R. Nozick, *Anarchy, State & Utopia*, Blackwell, 1974, σελ. 151.

²⁶ justice in holdings is historical; it depends upon what has happened, *Ibid.* σελ. 152.

²⁷ whatever arises from a just situation by just steps is itself just, *ibid.*, σελ. 151

εδώ, γράφει και πράγματι δεν το επιχείρησε.²⁸ Αναφέρει πάντως σε άλλο σημείο του έργου του εν είδη αξιώματος, ότι τα πράγματα βρίσκονται στον κόσμο εξαρχής ως συνδεδεμένα με ανθρώπους που έχουν τίτλους επί αυτών,²⁹ ομοιάζει σε αυτό με τον Καντ, ο οποίος ισχυρίζεται αυτό ακριβώς, ότι οι άνθρωποι αποκτούν ιδιοκτησία πάνω σε πράγματα για την εκπλήρωση των σκοπών τους, πράγμα το οποίο συμβαίνει και επί φυσικής κατάστασης. Αναφέρεται όμως ο Nozickεκεταμένα στον Lockeόσον αφορά την δικαιοσύνη κατά την απόκτηση χωρίς όμως να είναι σαφές αν την ασπάζεται. Δεδομένης της κριτικής που ασκεί επί της θεωρίας της ανάμειξης της εργασίας κάποιου σε ένα πράγμα ως θεμελιωτικό λόγο της ιδιοκτησίας θα μπορούσαμε να πούμε ότι μάλλον την απορρίπτει και διατηρεί από τον Locke την λεγόμενη Λοκιανή Ρήτρα, το ότι δηλαδή μπορείς να αποκτήσεις κάτι με ανάμειξη της εργασίας σου υπό την προϋπόθεση ότι εξακολουθούν να υπάρχουν αρκετά πράγματα για την ικανοποίηση των υπολοίπων.³⁰

Κατά τον Λοκ, η πρωταρχική ηθική θεμελίωση της ιδιοκτησίας, η οποία είναι αναγκαία για μία συνεκτική θεωρία του δικαιώματος ιδιοκτησίας εγκαθιδρύεται με την ανάμειξη της εργασίας κάποιου σε ένα προηγουμένως αδέσποτο πράγμα. Μόλις ένα άτομο αναμίξει την εργασία του με ένα κομμάτι γης, το οποίο δεν ανήκε σε κανέναν, τότε μπορεί να θεμελιώσει την ιδιοκτησία του επ' αυτού έχοντας ηθική αξίωση αυτό του το δικαίωμα να γίνει σεβαστό. Στο σημείο αυτό της ανάπτυξης της θεωρίας το ο Λοκ εισήγαγε την περίφημη Ρήτρα του: Καθένας μπορεί να θεμελιώσει την ιδιοκτησία του επί ενός πράγματος υπό την προϋπόθεση ότι αφήνει αρκετά για τους υπόλοιπους, ώστε και εκείνοι να μπορούν να πράξουν το ίδιο και να αποκτήσουν περιουσία ίδιας ποιότητας και ποσότητας με τον ίδιο.³¹ Ασφαλώς τα ερωτήματα που ανακύπτουν είναι πολλά και δεν μπορεί η παρούσα διπλωματική εργασία να τα εξαντλήσει. Το ερώτημα βέβαια που μας αφορά είναι αν αυτή η ρήτρα επιβάλλεται να ικανοποιηθεί μόνο κατά την αρχική κτήση, ή αν μπορεί μέσω της κληρονομικής διαδοχής η αρχική αυτή κατανομή να δεσμεύει όλες τις επόμενες γενιές. Το ερώτημα βέβαια αυτό αφορά κάθε θεωρία περί θεμελίωσης της ιδιοκτησίας. Το αν δηλαδή υπάρχει κάποιο όριο χρονικό ή έστω γεγονοτικό (ο θάνατος του αρχικού κτήτορα) το οποίο να μπορεί να ξανακαταστήσει το αντικείμενο της ιδιοκτησίας αδέσποτο.

Στο σημείο αυτό, θα μπορούσαμε χάριν του συνολικού επιχειρήματος της όλης εργασίας και με γνώση της κάποιου βαθμού αυθαιρεσίας που αυτή συνεπάγεται να θεωρήσουμε ως επαρκώς

²⁸ "to turn these general outlines into a specific theory we would have to specify the details of each of the three principles of justice in holdings: the principle of acquisition of holdings, the principle of transfer of holdings, and the principle of rectification of violations of the first two principles. I shall not attempt that task here". *Ibid*, σελ. 153.

²⁹ Things come into the world already attached to people having entitlements over them. *Ibid*, σελ. 161

³⁰ *Ibid*. 174, 178.

³¹ John Locke, *Δεύτερη Πραγματεία Περί Κυβερνήσεως*, Π. Κιτρομηλίδης, ΠΕΚ, 2018, σελ.118.

θεμελιωμένους τρόπους αρχικής κτήσης τους γνωστούς μας από το αστικό δίκαιο: την κατάληψη αδεσπότη και την ειδοποιία.

1.4.2.2 Δικαιοσύνη κατά την διατήρηση της ιδιοκτησίας (justiceinholdings)

Η επιλογή της θεωρίας του Nozickγια την ιδιοκτησία ως το σημείο αναφοράς για την αξιολόγηση της ηθικής θεμελίωσης του δικαιώματος στο διατιθέναι έγινε ακριβώς διότι ο σεβασμός που αξιώνει ο Nozickγια την ιδιοκτησία η οποία δεν αμφισβητείται η αρχική της θεμελίωση είναι απόλυτος. Αν δεν υπάρχει κάποια αδικία στην κτήση της περιουσίας μου δεν υπάρχει κανένα περιθώριο παραβίασής της κατά τον Nozick. Κατά κύριο λόγο, η θέση του Nozick απορρέει από μια θεωρία περί φυσικών δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, υποστηρίζοντας ότι τα δικαιώματα ιδιοκτησίας είναι απόλυτα και ότι η παραβίαση ή η περικοπή δικαιωμάτων ιδιοκτησίας - χωρίς ρητή συγκατάθεση του κατόχου της περιουσίας - είναι μια ανήθικη και ανεπίτρεπτη παραβίαση αυτών των δικαιωμάτων. Αν κάτι είναι πράγματι δικό μου και δεν μπορεί να αμφισβητηθεί αυτό, τότε κανείς δεν νομιμοποιείται να μου παραβιάσει αυτό το δικαίωμα.³²

1.4.2.3 Δικαιοσύνη κατά την μεταβίβαση (justiceintransfer)

Δεδομένης της θέσης ότι η ιδιοκτησία αποτελεί ένα απόλυτο δικαίωμα είναι ελεύθερος κανείς να το μεταβιβάζει κατά την αρέσκειά του. Μπορεί είτε να το μεταβιβάσει με αντάλλαγμα, είτε άνευ ανταλλάγματος, μπορεί ακόμα και να το καταστρέψει.³³ Ο Nozick δεν αναφέρει ρητά το δικαίωμα κάποιου να εγκαθιστά κληρονόμο στην ιδιοκτησία του στο Anarchy, State, Utopia. Στο κατοπινό του έργο *TheexaminedLife*³⁴ φαίνεται ότι δεν θεωρεί ότι στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας εμπίπτει η δυνατότητα εσαεί κληρονομικών μεταβιβάσεων. Αναλυτικότερα θα ασχοληθούμε στην συνέχεια με την εκεί θέση του. Πάντως μπορούμε από τώρα να αναφέρουμε ότι αξιολογεί ως μάλλον άδικη την ανισότητα η οποία προκύπτει από την διατήρηση του συγκεντρωμένου πλούτου από γενιά σε γενιά. Ο Locke από την άλλη, παρ' ότι όπως είδαμε θεωρεί ως θεμελιωτικό λόγο της ιδιοκτησίας την ανάμειξη της εργασίας κάποιου με το αντίστοιχο πράγμα και θεσπίζει και την ρήτρα της επάρκειας αντίστοιχης ποσότητας και ποιότητας δεκτικών να γίνουν αντικείμενα ιδιοκτησίας για τους υπόλοιπους πραγμάτων αναφέρεται ρητώς στην δυνατότητα μεταβίβασης μετά θάνατον της ιδιοκτησίας κάποιου. Είναι νομίζω προβληματική η μη ανάλυση του λόγου για τον οποίο παρ' ότι η θεμελίωση της ιδιοκτησίας ήταν στενά συνυφασμένη με το πρόσωπο του αρχικού κτήτορα δεν παύει να υφίσταται αυτή με τον θάνατό του.

³²Nozick, ό.π. σελ. 160, 164.

³³*Ibid.* 152

³⁴Nozick, *The examined Life*, 1990,σελ. 34.

1.4.4 Η ιδιοκτησία μετά τον θάνατο;

Για να ισχύει επομένως, όπως ισχυρίζεται ο Nozick και ορθά συλλαμβάνει τις αρχές της μη διανεμητικής δικαιοσύνης, ο ισχυρισμός ότι τα δικαιώματα ιδιοκτησίας περιλαμβάνουν ένα αδιαμφισβήτητο δικαίωμα μεταβίβασης, πρέπει πρώτα να αποδειχθεί ότι ο ιδιώτης που πραγματοποιεί τη μεταβίβαση έχει το είδος ηθικής απαίτησης επί του περιουσιακού στοιχείου που αναπτύξαμε παραπάνω. Άλλα λόγια, το δικαίωμα μεταβίβασης είναι ένα από τα δικαιώματα που κατέχει ένα πρόσωπο επί της περιουσίας του, αλλά η εξουσία αυτή, όπως όλες οι εξουσίες του έχοντος την κυριότητα ενός πράγματος, εξαρτώνται ακριβώς από την διατήρηση της κυριότητας, από την ιδιοκτησία αυτή καθ' εαυτή. Μεταβιβάζω κάτι που είναι δικό μου.

Σε αυτό το σημείο είναι όπου συναντά κανείς το πρόβλημα των μεταθανάτιων δικαιωμάτων ιδιοκτησίας. Ενώ ένας ιδιοκτήτης ενός ακινήτου μπορεί να συντάξει διαθήκη και να έχει την πρόθεση να πραγματοποιήσει μεταθανάτια ενώ είναι ακόμη ζωντανός, το αποτέλεσμα αυτό θα επέλθει μόνο μετά το θάνατό του. Αλλά με ποια έννοια εξακολουθεί να έχει την ιδιοκτησία αμέσως μετά το θάνατό του, έτσι ώστε να έχει την εξουσία να μεταβιβάσει αυτή την περιουσία; Όπως είδαμε στο οικείο σημείο της παρούσας εργασίας, το πρόβλημα αυτό ανακύπτει ιδίως όσον αφορά στην μεταβίβαση της νομής, όπου το δικαίό μας προέβη στην κατασκευή ενός πλάσματος δικαίου για να επιλύσει την αντίφαση της μεταβίβασης από μη πρόσωπο ιδιοκτησίας που δεν του ανήκει πλέον.

Δεν νοείται δικαίωμα χωρίς πρόσωπο. Για να είναι δυνατή η άσκηση των ελευθεριών του, η έγερση των αξιώσεων σε περίπτωση προσβολής του δικαιώματος να είναι εν γένει φορέας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων πρέπει να αποτελεί κανείς πρόσωπο. Μετά το θάνατο, το άτομο παύει να υπάρχει, ο νεκρός δεν αποτελεί πρόσωπο. Δεν υπάρχει πρόσωπο για να διεκδικήσει την προστασία του δικαιώματος ιδιοκτησίας του και δεν υπάρχει πρόσωπο για την ολοκλήρωση της μεταβίβασης. Την μεταβίβαση την αναλαμβάνουν άλλα πρόσωπα ή κρατικά όργανα, στο όνομα του αποθανόντος, ο οποίος όμως δεν διαθέτει πλέον το δικαίωμα το οποίο υποτίθεται ότι ασκούν είτε οι κληρονόμοι του, είτε ο κηδεμόνας της σχολάζουσας κληρονομίας, είτε το δικαστήριο. Μέχρι τη στιγμή που θα πραγματοποιηθεί η μεταβίβαση λόγω διαθήκης, ο διαθέτης δεν θα έχει πλέον το ηθικό δικαίωμα ιδιοκτησίας που θα του επέτρεπε να πραγματοποιήσει μια δίκαιη μεταβίβαση, χωρίς την παρέμβαση τρίτων. Τα δικαιώματα του σταματούν με τη ζωή του. Με ποια έννοια θα μπορούσε να έχει νόημα να ειπωθεί ότι ένας νεκρός εξακολουθεί να κατέχει περιουσία μετά το θάνατό του; Στο βαθμό που οι ισχύοντες κανόνες μας επιβάλλουν τις επιλογές που έθεσε ο αποθανών στην διαθήκη του, το κάνουν με σεβασμό για τις επιλογές που έκανε ο διαθέτης όταν ζούσε, όχι επειδή αυτές μπορούν να επιβληθούν από τον συντάκτη της. Πράγματι, το νομικό μας σύστημα σε

δημιουργεί κατά πλάσμα δικαίου μια αυτόματη μεταβίβαση της νομής. Ενώ σε περίπτωση που καθυστερεί η ανεύρεση του κληρονόμου, ή που έχουν τεθεί όροι στην διαθήκη το δικαστήριο διορίζει τον *κηδεμόνα σχολάζουσας κληρονομίας*, ο οποίος έχει ως έργο του να *αντιπροσωπεύει τον κληρονόμο και να διαχειρίζεται την κληρονομική περιουσία* (ΑΚ 1865).

Η ανάπτυξη αυτή γίνεται για να καταδειχθεί ότι από άποψη ηθικής νομιμοποίησης του κράτους, στο πλαίσιο διανεμητικών του αρμοδιοτήτων, να επιβάλει φορολογία στις μορφές εσόδων που διαθέτουν οι πολίτες του, η πλέον ηθικά ευχερής είναι αυτή της επιβολής φόρου κληρονομίας. Και αυτό διότι όπως νομίζω μπορεί να εξαχθεί από τα ανωτέρω, η μεταβίβαση μέσω κληρονομικής διαδοχής δεν αποτελεί δικαίωμα με στερη ηθική βάση, όπως είναι η ιδιοκτησία εν ζωή. Η επιβολή του φόρου κληρονομίας βαραίνει τον αποκτώντα αυτήν και όχι τον κληρονομούμενο. Δικαίωμα ιδιοκτησίας ακόμα και με τις πάμπολλες παραχωρήσεις σε βάρος της πραγματικότητας -μεταβίβαση από μη πρόσωπο, αυτόματη μεταβίβαση της νομής, σχολάζουσα και όχι αδέσποτη η κληρονομία κλπ.- αναγνωρίζει το δίκαιό μας στον αποθανόντα και αρχικό ιδιοκτήτη, όχι στον κληρονόμο. Ο κληρονόμος αποκτά επειδή είχε εν ζωή την ιδιοκτησία ο διαθέτης και δεν μπορεί η επιβολή ακόμα και του μέγιστου δυνατού φόρου κληρονομίας να αντιμετωπίζεται ως φόρος που επιβάλλεται σε βάρος του κληρονομούμενου. Ο κληρονόμος εξακολουθεί να αποκτά από χαριστική κατά βάση αιτία και λόγω της επιλογής της πολιτείας να ρυθμίζει με αυτόν τον τρόπο την τύχη της περιουσίας όσων παύουν να αποτελούν πρόσωπα λόγω θανάτου και χάνουν εξ αυτού του λόγου και το δικαίωμα της ιδιοκτησίας τους. Είναι νομίζω πολύ περισσότερο λόγοι αποτελεσματικότητας αυτοί που υπαγορεύουν τις ρυθμίσεις του κληρονομικού δικαίου, παρά λόγοι ηθικοί, όπως αυτοί που υπαγορεύουν την προστασία της ιδιοκτησίας. Επομένως ο περιορισμός αυτού του δικαιώματος των κληρονόμων είναι πολύ πιο θεμιτός από τον περιορισμό του δικαιώματος ιδιοκτησίας τους με την φορολόγηση των εισοδημάτων τους.

1.5 Προβληματισμοί— Συμπεράσματα

Ξεκινήσαμε στο παρόν κεφάλαιο την προσέγγιση και την κριτική αποτίμηση των παραδεδομένων αρχών του κληρονομικού δικαίου, όπως αυτές μπορούν να ανευρεθούν στον ελληνικό αστικό κώδικα και στην σχετική βιβλιογραφία. Προχωρήσαμε στην συνέχεια σε μία εξέταση της βασικής παραδοχής επί της οποίας βασίζεται το κληρονομικό δικαίωμα από την πλευρά του διαθέτη, ότι δηλαδή το δικαίωμα του να ορίζει την τύχη της περιουσίας που είχε ως πρόσωπο – εν ζωή- *μετά τον θάνατο* του εμπεριέχεται αναγκαστικά στο δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας. Όπως προέκυψε από την πραγμάτευση της ιδιοκτησίας και των αρχών μη διανεμητικής δικαιοσύνης

που την θεμελιώνουν καταλήξαμε στο ότι υπάρχουν λόγοι, ώστε να μην θεωρηθεί επαρκώς θεμελιωμένη από άποψη αρχών μη διανεμητικής δικαιοσύνης η μεταθανάτια ιδιοκτησία. Στο σημείο αυτό επιχειρώ υιοθετώντας ακόμα και τις πλέον ελευθεριακές (libertarian) παραδοχές, υποστηρικτικές της ιδιοκτησίας, ο μη σεβασμός στην βούληση του νεκρού δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι του παραβιάζει το δικαίωμα στην ιδιοκτησία, γιατί κάτι τέτοιο δεν βρίσκει έρεισμα στις παραδοχές των θεωριών αυτών. Όσον αφορά στα δικαιώματα των εν ζωή συγγενών του νεκρού – διαθέτη να τον διαδεχθούν στην περιουσία του, πιστεύω ότι η τουλάχιστον σε επίπεδο ελληνικού δικαίου και βιβλιογραφίας θεμελίωση στην *προστασία της οικογένειας* στερείται επιχειρηματολογικής και κανονιστικής πυκνότητας. Όσον αφορά τον επιζώντα σύζυγο το ίδιο το δίκαιο με την παρούσα μορφή του έχει δώσει μία εξαιρετικά επιτυχή λύση, η οποία αντλεί από αρχές μη διανεμητικής δικαιοσύνης: Ο επιζών σύζυγος καλείται *αρχικώς* ως δανειστής της κληρονομιάς με την αξίωση της συμμετοχής στα αποκτήματα. Αυτή η αξίωση από κοινού με μία ευρύτερη αξίωση διατροφής η οποία μπορεί να θεωρηθεί καλά θεμελιωμένη στο πλαίσιο των οικογενειακού δικαίου σχέσεων θεωρώ ότι είναι η αρτιότερη θεμελίωση τόσο για τον επιζώντα σύζυγο, όσο και για τα τέκνα του αποθανόντος ενός δικαιώματός τους επί της περιουσίας.

Η ορθή επομένως προσέγγιση από άποψη των αρχών μη διανεμητικής δικαιοσύνης, όσον αφορά το δικαίωμα των συγγενών στην κληρονομία είναι αυτή της αντιμετώπισής τους ως *δανειστών*. Η δε εκ του νόμου εξ αδιαθέτου- διαδοχή – η οποία μεν βασίζεται στην εικαζόμενη βούληση του διαθέτη- αλλά ακόμα πιο ξεκάθαρα η αναγκαστική διαδοχή – η οποία έρχεται σε *ευθεία αντίθεση* με την διατυπωμένη βούληση του διαθέτη- θέτουν νομίζω σοβαρά ζητήματα *ασυνέπειας* με την υποτιθέμενη *αυτονόητη* αναγνώριση του δικαιώματος του νεκρού να ορίζει την τύχη της περιουσίας του ως θεμελιωτικού λόγου της αναγνώρισης του κληρονομικού δικαιώματος. Η υπάρχουσα ήδη νομοθεσία παραβιάζει την ίδια την θεμελιακή της παραδοχή, το δικαίωμα δηλαδή του αποθανόντος στην περιουσία του. Η δε δικαιολόγηση αυτής με την αναγνώριση τάχα ως αντικρουόμενων μεγεθών του δικαιώματος της ιδιοκτησίας του διαθέτη και της προστασία της οικογένειας (υποθέτω ως συνταγματικού σκοπού της πολιτείας) είναι εξαιρετικά αδύναμη, καθώς πέραν των άλλων περιορίζει ένα δικαίωμα χάριν ενός σκοπού του κράτους. Η θέση που υποστήριξα για την αναγνώριση των συγγενών ως δανειστών του αποθανόντος -των τέκνων ως δικαιούμενων διατροφής και του επιζώντος συζύγου ως δικαιούμενου της επιστροφής της επάυξης της περιουσίας του αποθανόντος μέσω της αξίωσης της συμμετοχής στα αποκτήματα- μπορεί να αξιοποιηθεί προκειμένου να θεμελιωθεί νομίζω *αρτιότερα* και σύμφωνα με τις αρχές μη διανεμητικής δικαιοσύνης το δικαίωμα των μελών της οικογένειας στην απόλαυση μέρους της περιουσίας του αποθανόντος, τα οποία τους ανήκουν όχι για λόγος κληρονομικού δικαίου – δηλαδή

όχι επειδή ο διαθέτης και ήδη νεκρός *ήθελε* και *μπορούσε* να τους τα μεταβιβάσει, μάλλον λόγω αξιώσεων οικογενειακού και ενοχικού χαρακτήρα. Αλλά σίγουρα όχι επειδή το κράτος προστατεύει την οικογένεια.

2. Φορολογία της Κληρονομίας

2.1 Διανεμητική Δικαιοσύνη

Όπως ξεκινήσαμε και το προηγούμενο κεφάλαιο έτσι και σε αυτό θα εκκινήσουμε από τον Αριστοτέλη και την διάκριση των μορφών της δικαιοσύνης. Προηγουμένως είδαμε την διορθωτική ή *μη διανεμητική* δικαιοσύνη ως την μορφή της δικαιοσύνης που διατρέχει το ιδιωτικό δίκαιο. Η άλλη μορφή της δικαιοσύνης, η *διανεμητική* διατρέχει το δημόσιο δίκαιο.

ἔν μὲν ἔστιν εἶδος το ἔν ταῖς διανομαῖς τιμῆς ἢ χρημάτων ἢ τῶν ἄλλων ὅσα μεριστά τοῖς κοινωνοῦσι τῆς πολιτείας³⁵

2.1.1 Οι αρχές δικαιοσύνης του Rawls

Η διανεμητική δικαιοσύνη είναι αυτή που αφορά στη διανομή των αξιωμάτων και του πλούτου σε όσους αποτελούν μέλη μίας πολιτικής κοινωνίας. Όσον αφορά στην διανεμητική δικαιοσύνη, παρατηρείται πολύ μεγαλύτερη πολυφωνία ως προς τις αρχές ή τα κριτήρια με βάση τα οποία μία διανομή μπορεί να θεωρηθεί δίκαιη. Εν αντιθέσει με τις αρχές μη διανεμητικής δικαιοσύνης και γενικώς εν αντιθέσει με το ιδιωτικό δίκαιο, στο πεδίο του δημοσίου δικαίου παρατηρούμε αρκετά μεγαλύτερες αποκλίσεις κυρίως λόγω του έντονου ρόλου της πολιτικής φιλοσοφίας ως προς την δίκαιη διανομή του πλούτου αλλά και της έκτασης του ρόλου και της εξουσίας του κράτους.

Ο John Rawls στην *Θεωρία της Δικαιοσύνης*³⁶ διατυπώνει δύο αρχές δικαιοσύνης. Η πρώτη αρχή της δικαιοσύνης αφορά στην ισότητα όλων ως προς τις θεμελιώδεις ελευθερίες και η δεύτερη αρχή, η οποία θα μας απασχολήσει εδώ διατυπώνεται από τον ίδιο ως εξής:

Οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες πρέπει να διευθετούνται έτσι ώστε ταυτόχρονα (α) να αποβαίνουν προς το μεγαλύτερο όφελος των λιγότερο ευνοημένων και (β) να συναρτώνται με αξιώματα και θέσεις ανοικτές σε όλους υπό συνθήκες ακριβοδίκαιης ισότητας ευκαιριών.³⁷

Για την αρχή της ακριβοδίκαιης ισότητας των ευκαιριών η δικαιολογητική βάση δεν αντλεί από το ωφελμιστικό οπλοστάσιο. Δεν είναι ο λόγος του ανοικτού όλων των θέσεων προς διεκδίκηση η μεγιστοποίηση της πιθανότητας να προσελκύσουν τα ικανότερα άτομα για να τις καταλάβουν. Ο κύριος λόγος είναι η *μη αποστέρηση* από κανέναν της αίσθησης εκπλήρωσης από την ενάσκηση των κοινωνικών καθηκόντων με επιδεξιότητα και αφοσίωση, η οποία κατά τον Rawls αποτελεί μία από τις κύριες μορφές του ανθρώπινου αγαθού. Η αίσθηση ματαίωσης η οποία συνοδεύει την συνειδητοποίηση της άδικης μεταχείρισης που έχει υποστεί κάποιος επειδή ό,τι και

³⁵Αριστοτέλης, ό.π., 1130b

³⁶John Rawls, *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, Πόλις, 2001.

³⁷*Ibid.* σελ. 115

αν έχει κάνει και ό,τι και αν είχε κάνει καλύτερα δεν θα μπορούσε να διεκδικήσει την *κρατημένη* θέση είναι ο λόγος που πρέπει όλες οι θέσεις να είναι ανοικτές για όλους. Η αποτυχία κατά την διεκδίκησή τους, λόγω του ότι εκείνος που εν τέλει την κατέλαβε το *άζιζε* περισσότερο δεν βιώνεται ως άδικη μεταχείριση και ως αποστέρηση της δυνατότητας διεκδίκησης για λόγους που ποτέ δεν ήταν στον έλεγχο του τελικά αποκλεισθέντος.³⁸ Δεδομένης της διανομής φυσικών χαρισμάτων, τα οποία δεν μπορούν άλλωστε να αποτελέσουν αντικείμενο ελέγχου από την κοινωνία, όσοι βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο ταλέντου και ικανοτήτων και είναι το ίδιο πρόθυμοι να τα καλλιεργήσουν και να μοχθήσουν για την βελτίωσή τους και την αξιοποίησή τους θα πρέπει να έχουν τις ίδιες προοπτικές επιτυχίας, ανεξαρτήτως της κοινωνικής αφετηρίας τους. Και για να μπορέσει αυτό να επιτευχθεί θα πρέπει να υπάρχουν περίπου ίσες προοπτικές καλλιέργειας και επιτυχίας για όσους έχουν παρόμοια κίνητρα και αντίστοιχες δυνατότητες. Θα πρέπει επομένως να υπάρχουν οι δομές εκείνες που θα επιτρέψουν σε κάθε έναν ανεξαρτήτως του πλούτου ή της φτώχειας των γονέων του και ανεξαρτήτως κοινωνικής τους θέσης να μπορούν να έχουν τις ίδιες φιλοδοξίες και προοπτικές.³⁹

Το άλλο μέρος της δεύτερης αρχής της δικαιοσύνης είναι η *αρχή της διαφοράς*. Σύμφωνα με αυτήν μόνο εκείνες οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες που αναγκαίως υπάρχουν μπορούν να δικαιολογηθούν, αυτές που αποβαίνουν προς όφελος των λιγότερο ευνοημένων.⁴⁰ Θεμελιώδους σημασίας στην θεωρία της δικαιοσύνης του Rawls είναι η θέση του ότι πέρα από την οικονομική και κοινωνική ανισότητα υπάρχει και η ανισότητα στα φυσικά χαρακτηριστικά. Η διανομή των φυσικών χαρακτηριστικών είναι αυθαίρετη, τυχαία και εν τέλει πλήρως εκτός ελέγχου των ανθρώπινων κοινωνιών. Από την διανομή των φυσικών χαρακτηριστικών προκύπτουν επίσης ανισότητες, οι οποίες μάλιστα δεν μπορούν να θεωρηθούν αποτέλεσμα αποκλειστικά της προσπάθειας και της καλλιέργειας όσων καταφέρνουν να ανελιχθούν κοινωνικά και οικονομικά. Το ότι γεννήθηκε ένας άνθρωπος έξυπνος και κατάφερε με την ίδια ένταση μελέτης με τον διπλανό του να έχει πολύ καλύτερα αποτελέσματα από τον τελευταίο είναι αποτέλεσμα της τυχαίας διανομής των φυσικών χαρακτηριστικών στην οποία εκείνος στάθηκε τυχερός. Η ανέλιξή του σε υψηλές θέσεις θα πρέπει να αποβεί στο τέλος ωφέλιμη για τον συμμαθητή του που δεν γεννήθηκε έξυπνος. Το ίδιο και η επερχόμενη μεταξύ τους οικονομική ανισότητα.

³⁸*Ibid.* 117.

³⁹*Ibid* 104.

⁴⁰*Ibid* 107.

2.1.2 Αφετηριακή Ανισότητα και Κληρονομία

Στο πέμπτο κεφάλαιο του *Theory of Justice*, ο Rawls αναπτύσσει θέσεις σχετικές με την θεσμική αποτύπωση που θα έχουν οι αρχές δικαιοσύνης. Στο σημείο αυτό αναφέρει τις αρμοδιότητες της κυβέρνησης και τους κλάδους αυτής. Αυτός που μας αφορά στις εδώ αναπτύξεις μας είναι ο κλάδος της διανομής.⁴¹ Η αποστολή του κλάδου αυτού είναι η διατήρηση του δίκαιου χαρακτήρα των διανομών και της εν γένει εξασφάλισης της τήρησης της δεύτερης αρχής δικαιοσύνης, η αποτύπωση της οποίας θα έχει επενέργεια σίγουρα και στα ιδιοκτησιακά δικαιώματα των πολιτών. Το πρώτο μέλημα του κλάδου της διανομής είναι να επιβάλλει φόρους κληρονομιών και δωρεών και να θέτει περιορισμούς στο δικαίωμα κληρονομίας. Αυτού του είδους τις ρυθμίσεις δεν τις προβλέπει ο κλάδος της διανομής με πρώτο μέλημά του την είσπραξη των απαραίτητων πόρων για την λειτουργία του κράτους. Παρ' ότι μπορεί πράγματι να καταφέρει και με αυτό τον τρόπο φορολόγησης να έχει έσοδα ο κύριος λόγος που προβαίνει σε αυτόν είναι η βαθμιαία και διηνεκής διόρθωση της διανομής του πλούτου και η πρόληψη της συγκέντρωσης εκείνης της δύναμης που αποβαίνει επιβλαβής για την ακριβοδίκαιη ισότητα των ευκαιριών. Προτείνει εκεί μία προοδευτική φορολόγηση του κληρονόμου και του δωρεοδόχου που στόχο έχει να προωθήσει την ευρεία διασπορά της ιδιοκτησίας, η οποία είναι απαραίτητη συνθήκη για την διατήρηση της ισότητας των ευκαιριών.

Η άνιση κληρονομία του πλούτου δεν είναι αναφέρει ο Ρόλς εγγενώς πιο άδικη από την άνιση κληρονομία ευφυΐας, αλλά μπορεί πιο εύκολα σε μία κοινωνία να τεθεί υπό έλεγχο. Και σε αυτό το σημείο έχει εφαρμογή η αρχή της διαφοράς. Επιτρέπεται επομένως η κληρονομία με τον όρο ότι οι προκύπτουσες ανισότητες αποβαίνουν προς όφελος των λιγότερο ευνοημένων και ότι δεν τίγεται με αυτόν τον τρόπο η ακριβοδίκαιη ισότητα των ευκαιριών.

Για την δε ισότητα των ευκαιριών απαιτείται ένα σύνολο θεσμών που θα εξασφαλίζει όμοιες δυνατότητες εκπαίδευσης και πνευματικής καλλιέργειας στα πρόσωπα που έχουν όμοια κίνητρα και το οποίο κρατάει ανοικτές σε όλους τις θέσεις και τα αξιώματα με βάση τα προσόντα και τις προσπάθειες που αντιστοιχούν εύλογα στα ζητούμενα καθήκοντα και υπηρεσίες. Θα πρέπει επομένως να υπάρχουν εκείνα τα εκπαιδευτικά συστήματα, τα οποία θα προσφέρουν υψηλού επιπέδου εκπαίδευση και στα παιδιά των φτωχών γονέων, και θα μπορούν όσοι φοιτούν σε αυτά να αναπτύξουν τα ταλέντα και τις δυνατότητές τους, με τέτοιο τρόπο που να μπορούν να διεκδικήσουν τις φιλοδοξίες τους ισότιμα με τα παιδιά πλούσιων οικογενειών. Η δε κληρονομία θα πρέπει να

⁴¹*Ibid* 329

είναι επιτρεπτή μέχρι εκείνο το όριο συγκέντρωσης και δέσμευσης τόσο πλούτου και ισχύος που θα καθιστά τους θεσμούς άμβλυνσης της αφετηριακής ανισότητας άχρηστους.⁴² Οι φόροι και τα νομοθετήματα του τομέα αυτού, της διανομής, πέρα από την θετική τους αξία αρμοδιότητα, της ανεύρεσης των εσόδων για την εξασφάλιση της λειτουργίας των θεσμών της ισότητας των ευκαιριών έχουν και μία αρνητική αρμοδιότητα, να μην επιτρέπουν την υπέρβαση του ως άνω ορίου, που θα καθιστούσε κάθε θεσμό ισότητας των ευκαιριών κενό.

Τον φόρο κληρονομιάς επομένως ο Rawls δεν τον προτείνει εισπρακτικά, προκειμένου να μπορέσει το κράτος να αντλεί πόρους, αλλά για να φροντίσει ότι κανείς δεν θα πλουτίσει σε τόσο μεγάλο βαθμό που θα βρίσκεται σε τέτοιο επίπεδο ισχύος, ώστε να μην έχει πλέον ισχύ ούτε η πρώτη αρχή της δικαιοσύνης, των ίσων ελευθεριών, ούτε και η δεύτερη αρχή της ακριβοδίκαιης ισότητας των ευκαιριών.⁴³

Με την κληρονομία παγιώνεται κατ' ουσίαν μία παλαιότερη αρχική διανομή, η οποία μπορεί και δεσμεύει τις μελλοντικές γενιές, αλλά και κάθε ένα άτομο της κοινωνίας ξεχωριστά με τρόπο που δημιουργεί την αφετηριακή ανισότητα, η οποία μετατρέπει την κοινωνία στα μάτια του λιγότερο ευνοημένου λόγω του ότι οι γονείς του δεν έγιναν ή δεν γεννήθηκαν πλούσιου σε ένα σύστημα διατήρησης της αδικίας, η οποία προϋπήρξε της γέννησής του νέου μέλους και το οποίο δεν θα μπορέσει και να την αλλάξει, ή έστω να ξεφύγει από την θέση στην οποία βρέθηκε αν προσπαθήσει για αυτό. Η αίσθηση ματαιότητας που έχει δημιουργηθεί και στρέφεται προς τους πάντες στα δυτικά κράτη έχει να κάνει και με την ισχυρή πλέον κοινωνική κινητικότητα, η οποία απορρέει σαφώς από την δυνατότητα υπερσυγκέντρωσης πλούτου και πολιτικής ισχύος στα χέρια οικογενειών, οι οποίες συντηρούν τον πλούτο τους λόγω της κληρονομικής ελευθερίας. Οι σύγχρονες δυτικές κοινωνίες νοσούν από αυτό το φαινόμενο, της αίσθησης του αποκλεισμού και της ματαιότητας κάθε προσπάθειας για κοινωνική ανέλιξη, εφόσον η κοινωνική κινητικότητα είναι πλέον εξαιρετικά συμπαγής. Η ακριβοδίκαιη ισότητα των ευκαιριών, όπως ακριβώς την εννοεί ο Rawls αποτελεί πέρα από μία ξεκάθαρη θέση για την δικαιοσύνη, και ένα αντίδοτο στις αντιδημοκρατικές τάσεις που μοιραία ενισχύονται ακριβώς τότε, όταν υπάρχει πεποίθηση πως ό,τιδήποτε και να είχες κάνει διαφορετικά, όσο και αν είχες προσπαθήσει και όσο και αν το άξιζες δεν θα κατάφερνες ποτέ να ξεφύγεις ουσιαστικά από την θέση που ήσουν κατά την αφετηρία. Αυτή η ματαιώση κάθε προσπάθειας για κοινωνική ανέλιξη και η ματαιώση ακόμα και της ίδιας της φιλοδοξίας της είναι που δεν επιτρέπεται μία κοινωνία ελεύθερων και ίσων πολιτών να επιτρέπει να

⁴²*ibid*

⁴³*ibid*, 333.

εντυπωθεί στους πολίτες της. Η δε κληρονομία είναι πράγματι ένας θεσμός κοινωνικής στασιμότητας, ένα εμπόδιο στην κοινωνική κινητικότητα και στην ισότητα των ευκαιριών.

2.1.30 Nozick και η διανεμητική δικαιοσύνη.

Στο προηγούμενο κεφάλαιο αναπτύξαμε τις αρχές δικαιοσύνης που κατέθεσε ο Nozickόσον αφορά στην μη διανεμητική δικαιοσύνη και στο δικαίωμα στην ιδιοκτησία. Ο Nozick βέβαια θεωρεί αυτές τις αρχές τις μόνες πράγματι αρχές δικαιοσύνης, ασκεί έντονη κριτική στις θεωρίες διανεμητικής δικαιοσύνης και συγκεκριμένα στον Rawls. Η πραγμάτευσή του της διανεμητικής δικαιοσύνης χαρακτηρίζει αυτές τις αρχές ως *υποδείγματα δικαιοσύνης* (patterns of justice) στο κεφάλαιό του που τιτλοφορεί *διανεμητική δικαιοσύνη* αναφέρει τις αρχές που αναπτύξαμε ανωτέρω στο πλαίσιο της μη διανεμητικής δικαιοσύνης.

Στην επιχειρηματολογία του σχετικά με τη διανοητική δικαιοσύνη, ο Nozick διακρίνει το έργο του από τις θεωρίες που προσπαθούν να καθορίσουν τα πρότυπα της διανεμητικής δικαιοσύνης. Κατά τον Νόζικ, οι αρχές της διανεμητικής δικαιοσύνης αποτελούν στην πραγματικότητα υποδείγματα τα οποία έρχονται να δικαιολογήσουν μια συγκεκριμένη άποψη για την επιθυμητή κατανομή των αγαθών και στη συνέχεια αξιολογούν την τρέχουσα κατανομή σε σύγκριση με το επιθυμητό πρότυπο. Στην ουσία δεν πρόκειται για αφηρημένες, αμετάβλητες αρχές δικαιοσύνης, αλλά για πολιτικές επιλογές διανομής. Ο Nozick επικρίνει τις αρχές της διανεμητικής δικαιοσύνης, οι οποίες παρουσιάζονται κατ' αυτών πάντα υπό την μορφή υποδείματος επειδή πιστεύει ότι αναπόφευκτα θα οδηγήσει σε περιορισμό των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας των προσώπων και της ελευθερίας τους στις συναλλαγές. Για να δείξει αυτό το αποτέλεσμα, ο Nozick παρουσιάζει το περίφημο παράδειγμα του Wilt Chamberlain.⁴⁴

Το παράδειγμα έχει ως εξής. Από μία αρχική διανομή πλούτου, την οποία συμφωνούμε ότι δεν επιθυμούμε να διατηρήσουμε λόγω του ότι είναι άδικη, συμφωνήσουμε σε μία δίκαιη διανομή του πλούτου, την X_1 και την εφαρμόζουμε πράγματι. Το απόγευμα παίζει στο γήπεδο ο Wilt Chamberlain, ένας πολύ καλός μπασκετμπολίστας με μεγάλους αριθμούς οπαδών. Ας πούμε ότι το ίδιο απόγευμα ένα εκατομμύριο οπαδοί πηγαίνουν να τον παρακολουθήσουν και συμφωνούν να του αφήσει ο καθένας από 25 λεπτά για να μπορέσει να τον παρακολουθήσει. Με αυτή την επιλογή που έκαναν ελεύθερα οι οπαδοί του αθλητή εκείνος απέκτησε 250.000 δολάρια

⁴⁴ Nozick, p. 204.

περισσότερα από όσα του είχαν διανεμηθεί αρχικώς και οι οπαδοί του έχασαν από 25 λεπτά από όσα είχαν μετά την διανομή. Την δεύτερη αυτή κατανομή των πόρων ας την ονομάσουμε X_2 . Δεν μπορούμε πράγματι όμως να παραπονεθούμε για το άδικο της δεύτερης αυτής κατανομής. Τίποτα άδικο δεν συνέβη κατά την μεταφορά των πόρων προς τον αθλητή.

Ως εκ τούτου, το συμπέρασμα του Nozick είναι ότι οι αρχές της διανεμητικής δικαιοσύνης παραβιάζουν απαραίτητως την ατομική ελευθερία και τα δικαιώματα ιδιοκτησίας. Επιπλέον, πιστεύει ότι αυτά τα υποδείγματα δικαιοσύνης είναι τελικά ανέφικτα, δεδομένης της συνεχούς ανταλλαγής αγαθών που συμβαίνει μέσα σε μια κοινωνία. Δεδομένης της θέσης του Nozick «ό,τι προκύπτει από μια δίκαιη κατάσταση με δίκαια βήματα είναι και αυτή δίκαιη», το μοντέλο Wilt Chamberlain καταδεικνύει ότι η δικαιοσύνη θα οδηγήσει σε ριζικά διαφορετικές πραγματικές κατανομές με την πάροδο του χρόνου. Έτσι, βλέποντας ότι η X_1 ήταν μια δίκαιη διανομή (βασισμένη στην αντίληψη περί διανεμητικής δικαιοσύνης του αναγνώστη) και οι μεταφορές από τους οπαδούς στο Wilt Chamberlain έγιναν ελεύθερα, τότε το τελικό αποτέλεσμα, με τον Chamberlain να κατέχει σημαντικά μεγαλύτερο πλούτο από τους οπαδούς του - πρέπει επίσης να είναι δίκαιος.⁴⁵

Για τον Νόζικ επομένως κάθε διανομή είναι δίκαιη εφόσον είναι το αποτέλεσμα ελεύθερων μεταβιβάσεων αγαθών από άτομα που πράγματι έχουν το δικαίωμα να μεταβιβάσουν και να αποκτήσουν σύμφωνα με τις αρχές δικαιοσύνης που αναπτύξαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Το ζήτημα όμως που μας αφορά εδώ είναι ότι τα παιδιά των οπαδών του ταλαντούχου μπασκετμπολίστα, παρ' ότι δεν είχαν καμία ανάμειξη με την επιλογή των γονιών τους να μεταβιβάσουν την περιουσία τους στον αθλητή καλούνται να δράσουν σε μία κοινωνία, όπου η διανομή του πλούτου έχει προκαθοριστεί από επιλογές άλλων. Τα δε παιδιά του ίδιου του αθλητή βρίσκονται να απολαμβάνουν περισσότερο πλούτο από ότι τα παιδιά των οπαδών για λόγους που δεν είχαν σε τίποτα να κάνουν με δική τους εργασία ή με δική τους σε κάθε περίπτωση πειθώ προς

⁴⁵*Ibid* 172.

τους υπολοίπους για μεταβίβαση πλούτου προς αυτούς. Τα δε παιδιά όλων των μελών που συναποφάσισαν για το δίκαιο της διανομής Χ1, δεν είχαν καμία ανάμειξη ούτε σε αυτήν την απόφαση, η οποία όμως ξανά τους δεσμεύει μέσω της καθολικής διαδοχής των γονέων τους.

Ο ίδιος ο Νόζικ, στο ύστερο έργο του *The Examined Life*, αναφέρει τον φόρο κληρονομιάς ως έναν φόρο δικαιολογημένο και δεν προβάλλει τις αντιρρήσεις που έχει προβάλει ήδη για την φορολογία του πλούτου και του εισοδήματος στο αρχικό του έργο. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

Η κληροδοσία σε άλλους είναι μια έκφραση που τους φροντίδας και αγάπης και εντείνει αυτούς τους δεσμούς. Σηματοδοτεί επίσης, και μερικές φορές δημιουργεί, μια εκτεταμένη ταυτότητα. Οι αποδέκτες - τα παιδιά, τα εγγόνια, οι φίλοι ή οποιοσδήποτε - δεν χρειάζεται να έχουν κερδίσει αυτό που λαμβάνουν. Αν και σε κάποιο βαθμό μπορεί να έχουν κερδίσει τη συνεχή αγάπη του διαθέτη/δωρητή, και ο διαθέτης έχει κερδίσει το δικαίωμα μέσω της μεταβίβασης αυτής να ισχυροποιήσει τους δεσμούς της με αυτούς στους οποίους αφήνει την περιουσία με διαθήκη.

Ωστόσο, οι κληρονομικές μεταβιβάσεις που λαμβάνονται μερικές φορές μεταβιβάζονται για γενιές σε πρόσωπα άγνωστα στον αρχικό διαθέτη, δημιουργώντας συνεχιζόμενες ανισότητες πλούτου και κοινωνικής θέσης. Η λήψη τους δεν είναι έκφραση των στενών δεσμών με τον αρχική διαθέτη. Εάν φαίνεται σκόπιμο να μεταβιβάσει αυτό που έχει κερδίσει σε εκείνους που αγαπά και επιλέγει, είμαστε πολύ λιγότερο βέβαιοι ότι είναι σκόπιμο όταν αυτοί οι άλλοι κάνουν το ίδιο. *Οι προκύπτουσες ανισότητες φαίνονται άδικες.*

Καταλήγει έτσι και ο Νόζικ να προτείνει μία προοδευτική φορολογία της κληρονομιάς, η οποία επηρεάζεται και από τον αριθμό των μεταβιβάσεων που έχουν προηγηθεί μέσω κληρονομιάς. Παρ' ότι το σύστημα φορολόγησης και ο λόγος που το θεμελιώνει μοιάζουν κάπως αυθαίρετα (η φθίνουσα αγάπη του αρχικού διαθέτη για τους μελλοντικούς κληρονόμους) είναι σαφές ότι ακόμα και ο πλέον ένθερμος προστάτης των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων δεν μπορεί παρά να αναγνωρίσει ότι η ιδιοκτησία που αποκτάται μέσω κληρονομιάς είναι κατά το μάλλον ή ήττον άξια φορολόγησης πολύ περισσότερο από την οποιαδήποτε άλλη αποκτηθείσα περιουσία. Ενώ τέλος ο όρος που χρησιμοποιεί για τις ανισότητες που προκύπτουν – unfair – δεν είναι τυχαίος. Αν η μεταβίβαση γινόταν σύμφωνα με τις αρχές δικαιοσύνης που έχει θέση, δεν θα έφτανε στο σημείο να την χαρακτηρίσει την διανομή άδικη. Ο τίτλος κτήσης από κληρονομία επομένως δεν είναι επ ουδενί ένας τίτλος με την ισχύ που έχει από εν ζωή ελεύθερες μεταβιβάσεις μεταξύ πράγματι ιδιοκτητών/δικαιούχων.

2.3 Προβληματισμοί – Συμπεράσματα

Νομίζω πως κατέστη ικανό αποδοχής το θεμελιωμένο της επιβολή του φόρου κληρονομίας, καθώς δεν προσβάλλει το δικαίωμα το διαθέτηστην ιδιοκτησία του – αφού αυτός είναι πλέον μη πρόσωπο ως νεκρός- είναι δικαιολογημένη. Ο φόρος επιβάλλεται στον κληρονόμο, ο οποίος καθίσταται με την αποδοχή της κληρονομίας πλουσιότερος από μεταβίβαση σε αυτόν πλούτου για τον οποίο δεν έχει εργαστεί και ως εκ τούτου είναι νομίζω δικαιολογημένος, ακόμα και ενός φόρου στην πλήρη αξία της κληρονομούμενης περιουσίας. Επιπλέον, για πρακτικούς κυρίως λόγους πραγματεύομαι και το ζήτημα του δικαιολογημένου ή μη ενός φόρου δωρεάς. Ανακύπτει βέβαια ισχυρό ένα επιχείρημα περί του λυσιτελούς της επιβολής ενός υψηλού φόρου κληρονομίας, δεδομένου ότι εξακολουθεί να υπάρχει πάντα η οδός της εν ζωή δωρεάς, μέσω της οποίας ο μελλοντικός κληρονόμος μπορεί να λάβει νωρίτερα την περιουσία απαλλαγμένη από την υποχρέωση καταβολής του ως υποθέσουμε ιδιαίτερα υψηλού φόρου κληρονομίας. Ο Ρολς βέβαια στο σημείο αυτό αξίζει να πούμε ότι την ρύθμιση των φόρων δωρεάς την κάνει από κοινού με την πραγμάτευση των φόρων κληρονομίας.

Σε αυτό το σημείο ως αναγνωρίσουμε ότι οι λόγοι που δικαιολογούν και θεμελιώνουν έναν φόρο κληρονομίας δεν μπορούν να συντρέχουν και για την επιβολή ενός φόρου δωρεάς. Το δικαίωμα της ιδιοκτησίας δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι τίθεται με περιορισμούς ως προς τις επιλογές εξουσίασης επί του αντικειμένου της, επομένως ένας φόρος δωρεάς, ο οποίος θα επιβάλλεται στον μεταβιβάζοντα την περιουσία είναι πράγματι αδικαιολόγητος. Παρ' όλα αυτά, είναι νομίζω δικαιολογημένη επιβολή φόρου δωρεάς στον αποκτώντα, ο οποίος καθίσταται πλουσιότερος. Σε κάθε περίπτωση όμως, πιστεύω ότι ακόμα και με τις πρακτικές δυσχέρειες περί λυσιτέλειας ο *υψηλός* φόρος κληρονομίας είναι και πρακτικά σκόπιμος -γιατί δεν είναι απαραίτητο ότι μεταβιβάζεται πλήρης η περιουσία με εν ζωή δωρεές- αλλά και ηθικά επιβεβλημένος για λόγους διανεμητικής δικαιοσύνης.

Συμπεράσματα - Συγκεφαλαίωση

Στην παρούσα εργασία επιχείρησα να προσεγγίσω αναστοχαστικά το κληρονομικό δικαίωμα. Με τον όρο κληρονομικό δικαίωμα αναφέρομαι τόσο στο δικαίωμα του διαθέτη να ορίσει κληρονόμους στην περιουσία που είχε κατά τον χρόνο του θανάτου του, όσο και στο δικαίωμα των κληρονόμων *-ιδίως των συγγενών-* να διαδεχθούν τον νεκρό στην περιουσία του. Με αυτό δεν εννοώ κάτι διαφορετικό από τα ζητήματα μη διανεμητικής και διανεμητικής δικαιοσύνης που ανακύπτουν από την αναγνώριση ενός τέτοιου δικαιώματος.

Ξεκίνησα με την προσέγγιση και την κριτική αποτίμηση των παραδεδομένων αρχών του κληρονομικού δικαίου, όπως αυτές μπορούν να ανευρεθούν στον ελληνικό αστικό κώδικα και στην σχετική βιβλιογραφία. Προχώρησα σε μία εξέταση της βασικής παραδοχής επί της οποίας βασίζεται το κληρονομικό δικαίωμα από την πλευρά του διαθέτη, ότι δηλαδή το δικαίωμα του να ορίζει την τύχη της περιουσίας που είχε ως πρόσωπο – *εν ζωή- μετά τον θάνατο* του εμπεριέχεται αναγκαστικά στο δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας, πράγμα το οποίο επιχειρηματολόγησα πώς υπάρχουν λόγοι, ώστε να μην θεωρηθεί ορθό και αληθές. Στο σημείο αυτό επιχείρησα να καταδείξω ότι υιοθετώντας ακόμα και τις πλέον ελευθεριακές (libertarian) παραδοχές, υποστηρικτικές της ιδιοκτησίας, ο μη σεβασμός στην βούληση του νεκρού δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι του παραβιάζει το δικαίωμα στην ιδιοκτησία, γιατί κάτι τέτοιο δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί συνεπώς με βάση τις παραδοχές των θεωριών αυτών. Όσον αφορά στα δικαιώματα των *εν ζωή* συγγενών του νεκρού – διαθέτη να τον διαδεχθούν στην περιουσία του, πιστεύω ότι η τουλάχιστον σε επίπεδο ελληνικού δικαίου και βιβλιογραφίας θεμελίωση στην *προστασία της οικογένειας* στερείται επιχειρηματολογικής και κανονιστικής πυκνότητας. Όσον αφορά τον επιζώντα σύζυγο το ίδιο το δίκαιο με την παρούσα μορφή του έχει δώσει μία εξαιρετικά επιτυχή λύση, η οποία αντλεί από αρχές μη διανεμητικής δικαιοσύνης: Ο επιζών σύζυγος καλείται *αρχικώς* ως δανειστής της κληρονομιάς με την αξίωση της συμμετοχής στα αποκτήματα. Αυτή η αξίωση από κοινού με μία ευρύτερη αξίωση διατροφής η οποία μπορεί να θεωρηθεί καλά θεμελιωμένη στο πλαίσιο των οικογενειακού δικαίου σχέσεων θεωρώ ότι είναι η αρτιότερη θεμελίωση τόσο για τον επιζώντα σύζυγο, όσο και για τα τέκνα του αποθανόντος ενός δικαιώματός τους επί της περιουσίας.

Η ορθή επομένως προσέγγιση από άποψη των αρχών μη διανεμητικής δικαιοσύνης, όσον αφορά το δικαίωμα των συγγενών στην σχολάζουσα περιουσία είναι αυτή της αντιμετώπισής τους ως *δανειστών* και μάλιστα ως προνομιούχων *εν συγκρίσει* με τους υπόλοιπους πιθανούς δανειστές. Η δε εκ του νόμου εξ *αδιαθέτου- διαδοχή* – η οποία μεν βασίζεται στην εικαζόμενη βούληση του διαθέτη- αλλά ακόμα πιο ξεκάθαρα η αναγκαστική διαδοχή – η οποία έρχεται σε *ευθεία αντίθεση* με

την διατυπωμένη βούληση του διαθέτη- θέτουν νομίζω σοβαρά ζητήματα *ασυνέπειας* με την υποτιθέμενη *αυτονόητη* αναγνώριση του δικαιώματος του νεκρού να ορίζει την τύχη της περιουσίας του ως θεμελιωτικού λόγου της αναγνώρισης του κληρονομικού δικαιώματος. Η υπάρχουσα ήδη νομοθεσία παραβιάζει την ίδια την θεμελιακή της παραδοχή, το δικαίωμα δηλαδή του αποθανόντος στην περιουσία του. Η δε δικαιολόγηση αυτής με την αναγνώριση τάχα ως αντικρουόμενων μεγεθών του δικαιώματος της ιδιοκτησίας του διαθέτη και της προστασία της οικογένειας (υποθέτω ως συνταγματικού σκοπού της πολιτείας) είναι εξαιρετικά αδύναμη, καθώς πέραν των άλλων περιορίζει ένα δικαίωμα χάριν ενός κατεξοχήν ηθικολογικού σκοπού του κράτους. Σε αυτό το σημείο επαναδιατυπώνω την θέση που υποστήριξα για την αναγνώριση των συγγενών ως δανειστών του αποθανόντος -των τέκνων ως δικαιούμενων διατροφής και του επιζώντος συζύγου ως δικαιούμενου της επιστροφής της επαύξησης της περιουσίας του αποθανόντος μέσω της αξίωσης της συμμετοχής στα αποκτήματα- προκειμένου να θεμελιώσω νομίζω *αρτιότερα* και σύμφωνα με τις αρχές μη διανεμητικής δικαιοσύνης το δικαίωμα των μελών της οικογένειας στην απόλαυση μέρους της περιουσίας του αποθανόντος, τα οποία τους ανήκουν όχι για λόγους κληρονομικού δικαίου – δηλαδή όχι επειδή ο διαθέτης και ήδη νεκρός *ήθελε* και *μπορούσε* να τους τα μεταβιβάσει. Αλλά σίγουρα ούτε επειδή το κράτος προστατεύει την οικογένεια.

Στην συνέχεια και ιδίως στην προσέγγιση του κληρονομικού δικαιώματος από άποψη διανεμητικής δικαιοσύνης ξεκινήσαμε εξετάζοντας την δυνατότητα και το δικαιολογημένο της επιβολής ενός φόρου κληρονομιάς. Εξέτασα δύο θεωρίες διανεμητικής δικαιοσύνης, αυτή του Rawls και αυτή του Νόζικ, ενώ παρουσίασα το δικαιολογημένο αυτής υπό το αυστηρότερο δυνατό επιχείρημα περί της φορολογίας ως κατά τι αναγκαστικής εργασίας, όπως αυτό αποτυπώθηκε από τον Robert Nozick. Η επιβολή του φόρου κληρονομιάς, καθώς *δεν* προσβάλλει το δικαίωμα το διαθέτη – αφού αυτός είναι πλέον μη πρόσωπο ως νεκρός- στην ιδιοκτησία του είναι δικαιολογημένη. Ο φόρος επιβάλλεται στον κληρονόμο, ο οποίος καθίσταται με την αποδοχή της κληρονομιάς πλουσιότερος από μεταβίβαση σε αυτόν πλούτου για τον οποίο δεν έχει εργαστεί και ως εκ τούτου είναι νομίζω δικαιολογημένος, ακόμα και ενός φόρου στην πλήρη αξία της κληρονομούμενης περιουσίας. Επιπλέον, για πρακτικούς κυρίως λόγους αξίζει να αναφερθεί το ζήτημα του δικαιολογημένου ή μη ενός φόρου δωρεάς. Ανακύπτει ισχυρό ένα επιχείρημα περί του λυσιτελούς της επιβολής ενός υψηλού φόρου κληρονομιάς, δεδομένου ότι εξακολουθεί να υπάρχει πάντα η οδός της εν ζωή δωρεάς, μέσω της οποίας ο μελλοντικός κληρονόμος μπορεί να λάβει νωρίτερα την περιουσία *απαλλαγμένη* από την υποχρέωση καταβολής του ως υποθέσουμε ιδιαίτερα υψηλού φόρου κληρονομιάς. Σε αυτό το σημείο αναγνωρίζω ότι οι λόγοι που δικαιολογούν και θεμελιώνουν έναν φόρο κληρονομιάς δεν μπορούν να συντρέχουν και για την επιβολή ενός φόρου

δωρεάς. Το δικαίωμα της ιδιοκτησίας δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι τίθεται με περιορισμούς ως προς τις επιλογές εξουσίασης επί του αντικειμένου της, επομένως ένας φόρος δωρεάς, ο οποίος θα επιβάλλεται στον μεταβιβάζοντα την περιουσία είναι πράγματι αδικαιολόγητος. Παρ' όλα αυτά, επιχειρηματολογώ υπέρ του δικαιολογημένου επιβολής φόρου δωρεάς στον αποκτώντα, ο οποίος καθίσταται πλουσιότερος. Σε κάθε περίπτωση όμως, πιστεύω ότι ακόμα και με τις πρακτικές δυσχέρειες περί λυσιτέλειας ο *υψηλός* φόρος κληρονομίας είναι και πρακτικά σκόπιμος -γιατί δεν είναι απαραίτητο ότι μεταβιβάζεται πλήρης η περιουσία με εν ζωή δωρεές- αλλά και ηθικά επιβεβλημένος για λόγους διανεμητικής δικαιοσύνης.

Βιβλιογραφία

- Ackerman, B., and A. Alstott. (2000). *The Stakeholder Society*. New Haven, CN: Yale University Press.
- Anderson, E. (2010). *The Imperative of Integration*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Clayton, M. (2012). "Equal Inheritance: An Anti-Perfectionist View." In *Inherited Wealth, Justice and Equality*, J. Cunliffe & G. Erreygers (eds.). London: Routledge.
- Dworkin, R. (1977). *Taking Rights Seriously*. London: Duckworth.
- Dworkin, R. (2000). *Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Dworkin, R. (2002). "Sovereign Virtue Revisited," *Ethics* 113(1):106–143.
- Dworkin, R. (2004a). "Ronald Dworkin Replies." In *Dworkin and His Critics*, J. Burley, ed. Malden, MA: Blackwell Press.
- Dworkin, R. (2004b). "Equality, Luck and Hierarchy," *Philosophy & Public Affairs* 31(2):190–198.
- Dworkin, R. (2006). *Is Democracy Possible Here?* Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Dworkin, R. (2011). *Justice for Hedgehogs*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Erreygers, G., and G. Di Bartolomeo. (2007). "The Debates on Eugenio Rignano's Inheritance Tax Proposals," *History of Political Economy* 39(4):605–638.
- Lazenby, H. (2010). "One Kiss Too Many? Giving, Luck-Egalitarianism, and Other - affecting Choice," *Journal of Political Philosophy* 18(3):271–286.
- MacLeod, C. (1998). *Liberalism, Justice and Markets: A Critique of Liberal Equality*. New York, NY: Oxford University Press.
- Mason, A. (2006). *Levelling the Playing Field: The Idea of Equal Opportunity and its Place in Egalitarian Thought*. Oxford, NY: Oxford University Press.
- Murphy, L., and T. Nagel. (2002). *The Myth of Ownership: Taxes and Justice*. New York: Oxford University Press.

O'Neill, M. (2012). "Free (and Fair) Markets Without Capitalism: Political Values, Principles of Justice, and Property-Owning Democracy." In *Property-Owning Democracy: Rawls and Beyond*, M. O'Neill & T. Williamson (eds.). New York, NY: Oxford University Press.

Otsuka, M. (2002). "Luck, Insurance, and Hierarchy." *Ethics* 113(1):40–54.

Otsuka, M. (2004). "Liberty, Equality, Envy and Abstraction." In *Dworkin and His Critics*, J. Burley, ed. Malden, MA: Blackwell Press.

Rignano, E. (1925). *The Social Significance of Death Duties*, trans. J. Stamp. London: Noel Douglas.

Scheffler, S. (2003). "Equality as the Virtue of Sovereigns," *Philosophy & Public Affairs* 31(2):199–206.

Swift, A. (2000). "Class Analysis from a Normative Perspective," *British Journal of Sociology* 51(4):663–679.

Tan, K. (2012). *Justice, Luck and Institutions*. New York: Oxford University Press.

Wedgwood, J. (1929). *The Economics of Inheritance*. London: Pelican Books.

White, S. (2008). "What (if Anything) is Wrong with Inheritance Tax?" *The Political Quarterly* 79(2):162–171.

Williams, A. (2004). "Equality, Ambition, and Insurance," *Proceedings of the Aristotelian Society: Supplementary Volume* 78:131–150.

Wolff, J. (1998). "Fairness, Respect, and the Egalitarian Ethos," *Philosophy & Public Affairs* 27(2):97–122.